

95
16 a

अथ

योगवासिष्ठसारविवरणम्

Yogvasishtha
Sarvavaranam.

635

24
7400

32

95
16 (A)

योगवासिष्ठसारविवरणम्

॥९॥

श्रीगणेशायनमः॥ योगवाशिष्ठसारे लिख्यते॥ यतः सर्वाणि भूतानि प्रतीतिं स्थितानि च
यत्रैवोपशमं याति तस्मै सत्यात्मने नमः॥ १॥ वाशिष्ठेन यतीन्द्रो परिष्ठाद्यं प्रति॥ सारमुद्ध
तवान्कश्चिद्ब्रह्मविद्यामहावात्॥ २॥ तत्रादौ वाशिष्ठसाराख्यं ग्रंथं प्रारभ्य सत्प्रतिष्ठे
देवतानिरूपणं मंगलमाचरति॥ दिक्कालेति॥ एवंविधाय शान्ताय गुणातीताय तेजसे ब्रह्म
णे नमः॥ तेजः शब्देनात्र ब्रह्मेव न भौतिकं तेजस्तस्य वक्ष्यमाणं लक्षणमुपपत्तेः॥ किं भूतो

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नाऽनन्तचिन्मात्रमर्तये॥ स्वानुभूत्यैक
॥ मानाय नमः शान्ताय तेजसे॥ १॥ अहं वदो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः॥ ना
॥ त्यंतमज्ञो नो तजः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवान्॥ २॥ ॥ श्री॥ ॥

यतेजसे दिक्कालादिभिरनवच्छिन्नान् इत्यतः परादिना अनन्ता अविनाशिनी चिन्मात्राज्ञ
न धनामृतिः स्वरूपं यस्य तस्मै पुनः स्वानुभूतिः स्वानुभवे एवैकं मानं प्रमाणं अत्र तस्मै अ
नुभवे कवेद्याय अवचनेन बोधायति श्रुतेः॥ १॥ एवं मंगले विधाय शास्त्रे अधिकारिणं दर्शय
ति॥ अहं वदति॥ रागद्वेषादिनावदो हं कथं मुक्तो भवेयं इति यस्या निश्चयोऽस्ति॥ अतएव ना
त्यंतमज्ञो नो तजः पंडितः सोऽत्र शास्त्रे अधिकारी ब्रह्मज्ञस्तस्य तु ज्ञात तत्त्वादेव नाधिकारः॥ १॥

॥९॥

सर्वस्य उपदेशे वैयर्थ्यादेवाधिकाराभावः॥ तस्मात्किं विद्वो विवेकी अधिकारी अवगच्छेत्पर्यः॥ २॥
एवमधिकारिणं निरूप्य सद्गुरुसेवादि कं ब्रह्मज्ञानसाधनं निरूपयति॥ यावदिति॥ यावत्परमेश्व
रात्साक्षात् प्राप्तं ग्रहो न जायते तावत्कश्चिदपि पुमान् सद्गुरुं सच्छास्त्रं नाभ्यसेत्॥ गुरुसेवा स
च्छास्त्राभ्यासश्च परमेश्वरानुग्रहादेव भवतीत्यर्थः॥ ३॥ न तु गुरुसेवायां किं स्यादित्यत आ
ह॥ महानुभावेति॥ महानुभावस्य ब्रह्मज्ञस्तस्य गुरोः संपर्कासेवायां संसारसमुद्रतरणे॥

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात्॥ तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं वापि नो
लभेत्॥ ३॥ महानुभावस्य संपर्कासंसारार्णवर्लघने॥ युक्तिः संप्राप्यते रामदठानोरि
वनाविकात्॥ ४॥ संसारदीर्घरोगस्य सुविचारो महोषधम्॥ कोहं कस्य च संसारो
॥ विवेकेन विलीयते॥ ५॥

युक्तिरुपायः प्राप्यते॥ नाविकात् यथा समुद्रतरणे दठातारणसमर्थानो प्राप्यते॥ गुरु
पदिष्टमार्गेण संसारस्तीर्य त इत्यर्थः॥ ४॥ गुरुपदेशमहिमानमाह॥ संसारेति॥ अहं
कः कस्य वा संसारो इति विचारः संसाररूपदीर्घरोगस्य महोषधं यतो विवेकेनैव संसारो
विलीयते॥ नश्यति॥ यथोषधेन रोगशान्तिस्तथा विचारेण संसारशान्तिरिति भावः॥
॥ ५॥ यस्मिन्निति॥ यस्मिन् एवंविधः सज्जनपादपः सत्पुरुषैरसौ नास्ति तत्र दिवसमपि

॥२॥

नैववसेत् ॥ नदिनं स्यात्तत्त्वबुधुत्तुना ॥ स कीदृशः सज्जनपादपः तत्त्वज्ञः ॥ तत्त्वंपदायैविवे
केन जानातीति ॥ तत्त्वंब्रह्मस्वरूपं जानातीति वा ॥ सफलः फलेन कर्मोपायेन सहितः ॥ शीत
लानंदकारिणी छाया कोतिर्यस्य तर्थात्त्वं रक्षत्वं तत्त्वज्ञानी वा यस्य त्रैदशोपि सफलसहितो
घनछाये यत्र वक्षो नास्ति तत्र दिवसं न वसेदिति ध्वनिः ॥ ६ ॥ सदेति ॥ सत्पुरुषाय यद्यपि उपदे
शनं ददति तथाप्यभिगंतव्याः सदा यतस्तेषां व्याः स्वेच्छया कथास्ता एवोपदेशाः सति ब्रह्मकथये

यस्मिन्देशे हितत्त्वज्ञो नास्ति सज्जनपादपः ॥ सफलः शीतलछायेन तत्र दिवसं वसेत् ॥ ६ ॥ सदा
संतोभिगंतव्या यद्यप्युपदिशंति न ॥ या हि सैरकथास्तेषां उपदेशा भवन्ति ताः ॥ ७ ॥ श्रुत्य
मा पूर्णतामेति मत्पुरुषमतायते ॥ आपत्संपदिवा भाति विद्वज्जनसमागमात् ॥ ८ ॥
ज्ञानिनामपि चित्तं चेत्केवलात्मसुखोदितं ॥ सत्त्वाः संसारदुःखार्ताः कंयांति शरणं तदा ॥ ९ ॥

वकलनिर्गमनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ श्रुत्यमिति ॥ सत्पुरुषसंगात् श्रुत्यं पूर्णभावं प्राप्नोति ॥ मत्पु
रुषि श्रुतं भवति ॥ आपत्तुः खमपि सुखरूपं भवति ॥ वस्तुतः श्रुत्यमत्पुदुःखानां ब्रह्मण्यभा
वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ज्ञानिनः सर्वथा दीने शरणं गच्छेत्पदिशंत्येवेत्याह ॥ ज्ञानिनामिति ॥ अदिसानि
नामपि चित्तं केवलं आत्मसुखायेवोदेति चेत्तदा संसारदुःखव्याप्ताः प्राणिनः कंशरतं यांति तस्मात्तस्मात् ॥ २ ॥

निनः परोपकाररता भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥

॥३॥

स्वकंठइति॥ यथा स्वकंठे स्थितमपि वस्तु मण्यादिकं भ्रांतिवशान्न प्राप्यते तदेव च भ्रमनाशेय ।
था प्राप्यते तद्वत्॥ आत्मा स्वयमेव साक्षाद्वर्तमानोऽपि गुरुवाक्यत एव प्राप्यते॥ तस्माद्गुरुश
रणायादित्यर्थः॥ १४॥ स्वेति॥ अये जनो भाग्यवर्जितः स्वयतः स्वस्वरूपं स्वकीयं स्वरूपं अ
जानन् सन् विषयसुखं वेत्ति जानाति परंतु परिपाके विषयं पृक्तान्न भोजनवत् दुःखमेवाप्रो

स्वकंठेऽपि स्थितं वस्तु यथा न प्राप्यते भ्रमात्॥ भ्रमान्ते प्राप्यते तद्वदात्माऽपि गुरुवाक्यतः॥ १४॥
स्वरूपमज्ञाने जनो यं देववर्जितः॥ विषयेऽपि सुखं वेत्ति पश्चात्पाके विषयान्नवत्॥ १५॥
बुद्ध्या यं तं वैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः॥ वधाति भावनाभ्रयो नरो नासौ सगर्दभः॥ १६॥
यत्किंचिदपि संकल्यान्नरो दुःखे निमज्जति॥ न किंचिदपि संकल्यात्सुखमक्षयमश्नुते॥ १७॥

तीत्यर्थः॥ १५॥ एवमात्मज्ञानसुखं सुखं कृत्वा वैराग्यार्थमाह॥ बुद्धेति॥ यो दुर्मतिर्विषयाणां
जीरसतां ज्ञात्वा पितत्रैव भूयः पुनः स्नेहं करोति नासौ पुरुषः गर्दभ एव कस्मात्स मानधर्मत्वात्
गर्दभ एवेत्यर्थः॥ विषयलेपत्वेन गर्दभनरयोरभेदइति भावः॥ १६॥ यरिति॥ कस्यापि पदा
र्थस्य संकल्यान्नरो नरकमाप्नोति॥ संकल्याभावे चाक्षयं मोक्षसुखमाप्नोति॥ १७॥ ॥३॥

यथेति॥ मूर्च्छा कालमात्रे यथा शतसंवत्सरभ्रमो भवति॥ एवं जाग्रदवस्थायां अयं संसारो माया
विलासरूपो मरीचितो यवन्तिष्या भ्रम एवेत्यर्थः॥ १८॥ योतइति॥ योतः रागद्वेषरहितया अ
त एवांतःशीतलयासानंदया बुद्ध्या साक्षिवदिदं श्वं लोकयति तस्यैव जीवितं शोभते॥ रागद्वे
षत्यागे मुक्तिरित्यर्थः॥ विषयसुखेष्वासक्तो रागः॥ दुःखेष्वप्रीतिर्द्वेषः॥ १९॥ येनेति॥

यथा स्वप्नमूर्च्छाः स्यात्संवत्सरशतभ्रमः॥ तथा माया विलासो यं जायते जाग्रति भ्रमः॥ १८॥
योतः शीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्त्या॥ साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते॥ १९॥
येन सम्यक्परिज्ञातं हेयोपादेयमुत्तमं॥ चित्तस्थाने स्थितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते॥ २०॥

हेयोपादेयं उक्तं॥ इदं मया ग्राह्यमिदं मया त्याज्यं इति संकल्पं त्यजता सता येन बुद्धौ प्रतिफ
लितं चैतन्यं ब्रह्मसम्यक्ज्ञातं तस्य जीवितं सफलं॥ २०॥ ॥ श्रीरामो जयति रामः ॥ ॥

॥ ४ ॥

इदानीं मरण निमित्तः शोको न कार्य इत्याह ॥ हृदयेति ॥ देहनाशान् हृदयावच्छिन्नस्याकाशस्य च।
नाशो न सो वच्छिन्नत्वेन श्यति ॥ यथा घटनाशे घटावच्छेद एव न श्यति ॥ न त्वाकाशः ॥ तथा श।
शिरनाशेऽपि देहसंबन्धेन न त्वात्मानं श्यति ॥ अतो जनाम्ना आश्वासन ए इत्सु ह्यमिथ्ये
वशोकं कुर्वति ॥ २१ ॥ तस्माद् घटदिष्विति ॥ घटदिष्वपि पदार्थेषु न ह्येव आकाशमखंडमेव तथा

हृदयाकाशमात्रस्य विनाशो देहनाशतः ॥ अर्थं भूतानि शोचन्ति न ह्यआत्मेति शंकया ॥ २१ ॥
घटदिषु पदार्थेषु यथाकाशमखंडितं ॥ तथा देहेषु न ह्येव देही नित्यमलेपकः ॥ २२ ॥
न जायते न म्रियते क्वचित्किंचित्करात्तु न ॥ जगद्विवर्त्तरूपेण केवलं ब्रह्म जंभते ॥ २३ ॥

किं२

देहनाशेऽपि देही पुरुषः अखंडित एव नित्यमलेपक एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ नेति ॥ क्वचित्किंचित्प्रोत्पद्यते
न नश्यति तर्हि ॥ जगद्विवर्त्तरूपेण प्रकाशते ॥ यथा रज्जौ कालत्रयेऽपि सर्पादि कृतास्ति ॥
तथाऽपि रज्जौ स प्येजायते न पश्यति च भ्रमवशात् तथा संसारो विवर्त्तत्वादस्यैव सुरुत्वादि
त्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ ॥ रामो जयति तमाम् ॥

॥ ४ ॥

किंचित्ज्ञानमिति ॥ तदेव ज्ञानं स एव शास्त्रार्थस्तदेवाऽखंडितं विज्ञानमनुभवेयद्विरक्ताय शिष्याय
पदिश्यते ॥ १० ॥ उपदेशेति ॥ हे राम रघुनाथ गुरु रूपदेशक्रमस्तु मया दापालनमेव ॥ ब्रह्मज्ञान
स्य अयमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थ उपदेशद्वीकरणस्य कारणान्तु शिष्यपक्षेऽवकेवलान्य
दित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिष्यज्ञानं विना उपदेशो न समर्थ एवेत्यर्थं तद्वदेवाह ॥ न शास्त्रेति ॥ शास्त्रैः

तद्ज्ञानं स च शास्त्रार्थस्तद्विज्ञानमखंडितं ॥ सच्छिष्याय विरक्ताय साधो यदुपदिश्यतां ॥ १० ॥
उपदेशक्रमो रामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञानेस्तु कारणं शुद्धाशिष्यपक्षेऽवकेवलम् ॥ ११ ॥
न शास्त्रेर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ॥ दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वयासत्त्वस्थया धिया ॥ १२ ॥
सर्वा एव कला जंतोर्विनाभ्यासस्य न श्यति ॥ इयं ज्ञानकला त्वंतःसरुज्जाता विवर्द्धते ॥ १३ ॥

गुरुणा पिरुत्वा परमेश्वरो दृष्टुं न शक्यते ॥ सत्त्वगुणस्थयानि जवुद्धो वस्वयमीश्वरो दृश्यते ॥
मननपरेण त्मा प्राप्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सर्वा एवेति ॥ सर्वाऽध्ययनादिकला ॥ प्राणिनः अभ्या
साभावेन नाशमाप्नोति ॥ ज्ञानलेशस्तु स रुज्जातोऽपि विवर्द्धत एव न नश्यति ॥ १३ ॥ श्री ॥

इदानीं जगतो मिथ्यात्वं निरूपयति ॥ संयमादिति ॥ मनो नियमात्संसारभ्रमो नश्यति ॥ यथा मंदर
गिरी निश्चलतां याते सति स्तारसमुद्रो वीचिरहितो भवति ॥ १ ॥ चित्तोन्मेषेति ॥ यतो मनसः संकल्पे
संसारोदयः तदभावे संसाराभावः अतो वासनाप्राणयोनिरोधात् संकल्परहितं मनः कुरुप्राणया

॥ वशिष्ठ उवाच ॥ संयमान्न मनसः शान्तिमेति संसारसंभ्रमः ॥ मंदरेऽस्पृष्टं तां याते यथा क्षीर
महाणवः ॥ १ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारस्योदयक्षयो ॥ वासनाप्राणसरोधादनिमेषमनः कुरु
॥ २ ॥ अयं हि स्वविकल्पोऽस्य स्वविकल्पपरिक्षयात् ॥ क्षीयते दधसंसारो निःसारस्त्यसंशयः ॥
॥ ३ ॥ परितोनेन सर्पत्वं चित्रसर्पस्य नश्यति ॥ यथा तथैव संसारः स्थित एव पशम्यति ॥ ४ ॥ ॥

ध्यासादासनानाशः मनोजः ॥ १ ॥ अयमिति ॥ अयं मनसः संकल्पादुत्पि
तः संसारः निजसंकल्पनाशादेव संसारो नश्यति ॥ अत्र न संदेहः ॥ ३ ॥ परितोनेनेति ॥ चित्र
लिखितसर्पस्य यथा सानादेव सर्पत्वं नश्यति ॥ तत्कृताभीतिश्च तथा आत्मब्रह्मसनादे
व संसारः शम्यति वस्तुतो नास्तीत्यर्थः ॥ यथा चित्रे सर्पस्ति द्रवत् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीर्जयति ॥

पुंस इति ॥ पुंसः पुरुषस्य स्वकीयमनसो मोहेनैव कल्पितो रचितः संसारलक्षणो बहुकालीनो वेतालप्रे
तः ॥ तत्त्वविचारेण अयमात्मा ब्रह्मेति विचारेणैव नश्यति ॥ तस्माद्विचारेण सनाशनीयो यतो दुःखदः ॥
॥ ५ ॥ ईदृशीति ॥ हे राम ईदृशी विलक्षणस्वभावा मायायाः स्वनाशो हर्षप्रदा विलोक्यमाना नाशमा
त्रोति ॥ अतोऽस्याः स्वभावो न ज्ञायते ॥ ६ ॥ अहो इति ॥ हे तात अहो आश्चर्य्यमेतत् ॥ यदियं चित्रा

पुंसो निजमनो मोहकल्पितो दुःखदः स्मृतः ॥ संसारचिरवेतालो विचारेण विलीयते ॥ ५ ॥
इदं श्रीराममायेयं या स्वनाशो हर्षदा ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणेन नश्यति ॥ ६ ॥
अहो चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी ॥ सर्वांगप्रोतमयात्मा ययात्मानं न पश्यति ॥ ७ ॥
यदि दृश्यते किंचित् न चास्ति केन पिक्षेव ॥ यथा गंधर्वनगरं यथा वारिमरुस्थले ॥ ८ ॥
यत्तु नोदश्यते किंचिदंतस्य मपि किंचन ॥ अविनाशं तदस्तीह सत्सदा त्मेति कथ्यते ॥ ९ ॥

मायाविश्वस्य मोहकारिका यया मोहितोऽयमात्मा शरीरी सर्वंगव्याप्तमयात्मानं न जानाति ॥ ७ ॥
यदि मिति ॥ यदि दृश्यमानं जगत् किमपि नास्ति न भूतं न भविष्यति यथा गंधर्वनगरं यथा वारिम
रुस्थले ॥ रविकिरणेषु जलभ्रमः ॥ कालत्रये पि नास्ति ॥ ८ ॥ यत्त्विति ॥ यत् अतो ते स मीमे स्थितमपि
वस्तु किमपि न दृश्यते ॥ परंतु अविनाशं तत्सद्रूपं यदस्ति स एवात्मेति कथ्यते ॥ स एव साक्षात्करणीय
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

६

स्वज्ञानेति॥ स्वकीयेज्ञानरूपेदृष्ट्येणोद्भाश्यमानवस्तुजातयः सर्वाः प्रतिबिंबिता मोक्षते यथा तटदुमाः
सरसि॥ प्रतिबिंबंति॥ १०॥ सगदिति॥ चैतन्यस्य दमात्ररूप एवायं सर्गः सम्यक्ज्ञाने सति नश्यति॥
मिथ्याज्ञाने सति उदयमानोति॥ तथा तमसि दृश्यमानां रज्जौ सर्प भ्रम उदेति॥ रज्जुर्यथाज्ञानान्न
श्यति च तद्वदित्यर्थः॥ ११॥ भोगेति॥ मिथ्याभूतो व्ययबंधो भोगवासनया दृढत्वे याति वासनानां

स्वज्ञानदृष्टोत्पत्तौ सप्तस्वावस्तुजातयः॥ इमास्ताः प्रतिबिंबंति सरसीव तटदुमाः॥ १०॥

सगश्चित्पदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते॥ उदेत्यस्य गदौ तुरत्वां सर्प भ्रमो यथा॥ ११॥

भोगभावनया याति बंधो दाढ्यं भवस्तुतः॥ तयोपशांतया याति बंधो जगति तानवन्॥ १२॥

मनः संपद्यते तस्मान्महतः परमात्मनः॥ सुस्थिरादस्थिराकारं सरंग इव वारिधेः॥ १३॥

यत्स्वयं सैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः॥ तेनेयमिंद्रजालं श्रीजगतीं प्रवितन्यते॥ १४॥

त्याचबंधोपितानवंतनुतां तु छत्वं कार्यमाप्नोति॥ ततस्मात्सत्याज्य इत्यर्थः॥ १२॥ मन इति॥ व्याप
कात्परमात्मनः सकाशात्॥ अस्थिराकारं चंचलं मन उच्यते॥ स्थिरादस्थिरात्पत्नौ दृष्टोतः॥ यथा स्थि
रादपि समुद्रादस्थिराज्जम्बयः उत्पद्यंते तद्वदित्यर्थः॥ १३॥ यत्स्वयमिति॥ तदेतन्मनो यन्निरंतरं
संकल्पं करोति तेन संकल्पेन जाग्रदवस्थायां संसाररूपमिंद्रजालमुत्पद्यते अतएव मनः संकल्पि
॥ तसंसार इत्यर्थः॥ १४॥

६

आकाशादिति॥ हेरामय ईदृक् आत्मा सकथं जायते म्रियते वा॥ कीदृशः आत्मा आकाशादपि
व्यापकः॥ शुद्धो निर्लेपः॥ स्तम्भो दुर्ज्ञेयः॥ अव्ययोऽविनाशी शिवो मंगलरूपो न हि देशकालस्य
रूपपरिच्छेदरहितस्य जन्मनाशो संभवत इत्यर्थः॥ २४॥ सर्वमिति॥ इदं दृश्यमानं सर्वं जगः
तु आदिमध्यांतवर्जितं भावाभावरहितं ब्रह्मैव तेन मिति सा त्वा सुखी भव॥ २५॥ वरमिति

आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः स्तम्भोऽव्ययः शिवः॥ य आत्मा सकथं जायते म्रिय
तेथवा॥ २४॥ सर्वमेकमिदं शांतमादिमध्यांतवर्जितं॥ भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सु
खी भव॥ २५॥ वरं शांतिं वस्तुस्य चांशलागारवीथिषु॥ मिशार्थमनं रामं न मोक्षं हतजीवितं॥ २६॥
न व्याधिर्न विषं नापत्तयान्यदपि भूतले॥ दुःखाय स्वशरीरोत्थं मोक्षं मे न दद्यात्॥ २७॥
इति योगवाशिष्टसारे वैराग्यप्रकरणं प्रथमम्॥ श्री श्रीरस्तु॥

हेरामहस्ते खपरंगतीत्वा चांशलागारगृहेषु मिशार्थं गमनं श्रेयः॥ न तु आत्मज्ञानरहितं जीवितुमित्य
र्थः॥ २६॥ तदेव विदुः शान्तिं॥ न व्याधिरिति॥ व्याधिर्वातपित्तकफोत्थव्याधिषा पृथग्दयो
नराणां तथा दुःखदायिनो न भवेति॥ यथा सहजं शरीरोत्थं देहभवेत्स्वत्वे आत्माज्ञानेन यथा
तथा विवेकज्ञानरहितो वहिर्मुखत्वमित्यर्थः॥ २७॥ इति वाशिष्टवेदिकायां प्रथमं प्रकरणं॥

७

यथेति॥ यथा स्वतः शुद्धेऽपि गगने मेघपटलं भूत्वा पुनर्नश्यति॥ तद्वद्वलणिसर्वजगदुत्पद्यते लीयते च ब्रह्मणो न किंचिदोषावहम्॥ १९॥ आदित्येति॥ येन सूर्य किरणाः सूर्यादिभेदेन स्नातास्तस्यते किरणाः सूर्यात्मिका एवेति यथा॥ तथा येन ब्रह्मा भिल्लं जगत् स्नातं तस्य तद्वत्तैव॥ एवं विध एव निर्विकल्प उक्तः॥ २०॥ तैत्ति॥ यथा विचारितः पदस्तंतु मात्र एव तिर्यग्भूतं तंतु व्यतिरेकेण

यथा विशुद्ध आकाशे सहस्रैवाभ्रमंडलम्॥ भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहास्विल्लं जगत्॥ १९॥ आदित्या व्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविताः॥ आदित्या एव तैतस्य निर्विकल्पः स उच्यते॥ २०॥ तंतु मात्रो भवत्येव पटो यद्विचारितः॥ आत्मतन्मात्रमेवं तद्वद्विश्वं विचारितम्॥ २१॥ विश्वं वीची विलासोयं विलुधाब्धेरुदंचति॥ विलीयते च तत्रैव कथं मध्येन तन्मयः॥ २२॥

पदाभावात्॥ तथा विचारितं विश्वं ब्रह्मेव जगदाकारेण॥ ब्रह्मण एव परिणामादित्यर्थः॥ २१॥ विश्वमिति॥ ब्रह्मरूपादमत समुद्राज्जगत्क्षणाः कलोलविलास उदेति तत्रैव लीयते चेत्कथं मध्येन तन्मयः स्यात्॥ यथा जलादुडुता लहरी लीयमाना जले लहरी दशायामपि जलात्मिका एव॥ २२॥

७

यथेति॥ जलादुडुताः केन लहरी हि मनुदुदाः जलाद्रिच्छाना॥ तथा ब्रह्मणो निर्गतं विश्वं न ततो भिन्नम्॥ कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः॥ २३॥ आत्मन इति॥ ब्रह्मण एवोत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते॥ तत्र दृष्टांतो जयमाह॥ मृत्तिकायां घटो यथा॥ जले लहरी यथा॥ कनके सुवर्णे आभरणं यथा तद्वदात्मनो विश्वमात्मन्येवेति इत्यर्थः॥ २४॥ आत्मेति॥ ब्रह्मणोऽज्ञानात् विश्वं भासते॥ ब्रह्मज्ञानाच्च नास्ति यथा रज्ज्वज्ञानात्

यथानतो यतो भिन्नाः केनोर्मि हि मनुदुदाः॥ आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम्॥ २३॥ आत्मनो पितया विश्वमात्मन्येव लयं ब्रजेत्॥ मृदिकुम्भो जले वीचिः कनके कटुकं यथा॥ २४॥ आत्माऽज्ञानाज्जगद्भाति ह्यात्मज्ञानान्निवर्तते॥ रज्जुज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानान्निवर्तते॥ २५॥ तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्य विस्मरत्येव स्थितिं गतम्॥ ज्ञानात्स्यादीराद्रामजगद्वस्तुभुजं भवत्॥ २६॥ स्वप्ने जागर्त्यसङ्गोऽस्मत्तो जागर्त्यसङ्गः॥ मतिर्जनमन्यसङ्गोऽस्मत्तो जन्माप्यसमयम्॥ २७॥

दहिर्भाति रज्जुज्ञानात्सप्येनास्ति मनास्ति॥ २४॥ तस्येति॥ हे राम अदृश्यदुर्लभस्यात्मतत्त्वस्य विस्मरणेन जगत्स्थिरतां प्राप्नुजगत्ज्ञानान्नास्ति यथा रज्जुज्ञानादुज्जगो नास्ति॥ २५॥ स्वप्न इति॥ एवमित्युक्तम्॥ यथा स्वप्ने जाग्रदवस्थानास्येव स्मरणेन जागरणमपि मिथ्येव॥ मरणोऽत्यन्ति मिथ्या भूता॥ उत्पत्तौ मरणं तद्वत्॥ २७॥ श्रीमच्चिरानंदघनमूर्तिब्रह्मणे नमः॥ श्रीरस्तु॥

८

एवं सत् असत् स्थूलं कारणं वा तत्तु पटादिकं किञ्चिन्नास्ति किंतु भ्रान्त्या सर्वमिदं भासते ॥ किंच ॥ सर्वमलभ
तात्तज्ञानरूपाद्वस्त्वण एव नानाज्ञानाभिभवति ॥ ब्रह्मसत्तेव विश्वसत्ता ॥ इतीकारात्तद्विरेकेण किञ्चि
न्नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीवाशिष्ठसारे जगन्निष्ठ्या त्वं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २१ ॥ ॥ इदानीं
जीवन्मुक्तिफलकं तत्त्वज्ञानं वर्णयति ॥ तत्त्वात्मबोध इति ॥ परमात्मसाक्षात्कारे यथात्मज्ञानमेवैकं

एवं न सन्नास इति भ्रान्तिमात्रं विज्ञेयते ॥ अनुभूयत एवाशु किञ्चित्सर्वं भूतिः ॥ २८ ॥ ॥
॥ इति श्रीवाशिष्ठसारे द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २१ ॥ रामो जयति ॥ श्रीरस्तु ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ ॥
तत्त्वात्मबोध एवैकं सर्वाशा त एवावकः ॥ प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तस्मीमवस्थितिः ॥ १९ ॥
चिदाकारमिदं सर्वं जगदित्येव भावयेत् ॥ यस्तिष्ठत्युपशान्तिस्थः स ब्रह्मकवचः सुखी ॥ २० ॥

विषयतस्मात्पतणानां दाहकं भवति ॥ तदेव तस्मादाहकं ब्रह्मज्ञानं सधिशब्देनोच्यते ॥ न त्वेकानेनैव
नावश्यामात्रकं समाधिशब्दार्थः ॥ १९ ॥ चिरिति ॥ इदं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मरूपमेवेति भावयेत् ॥ इदं
शभावनायुतः उपशान्ते ब्रह्मण्यः स्थितः ॥ स एव सुखं जानाति ॥ यतो ब्रह्मकवचो ब्रह्मेकं कव
चं रक्षन्त्यस्य स तथा ॥ २० ॥ ॥ श्रीसीतारामौ जयतस्सर्वोत्कर्षेण ॥ ८

यथेति ॥ यथा वेतालोपेतः बालस्य मुखस्य सर्वदा दुःखो भवति ॥ तथा असन्निध्या भूतमेवैतज्जगद्वा
तबुद्धेर्नरस्य सत्याकारं भासमानं सन्मरणपर्यन्तं तानि दुःखानि ददाति ॥ १५ ॥ अच्युत्पन्नस्येति ॥ तथा
सः यथा सुवर्णो अच्युत्पन्नमया वजीवं ॥ सुवर्णमजानतोऽपि नरस्य कनकनिर्मिते ककुडलोको कट
काद्येव मेतदिति सत्यबुद्धिर्भवति ॥ न त्विदं हेमेति कदापि बुद्धिस्तद्ज्ञानाभावादेवेति ॥ १६ ॥ तथेति ॥ त

यथा बालस्य वेतालो मृत्युपर्यन्तं दुःखदः ॥ असदेव सदाकारं तथा मृतमेतज्जगत् ॥ १५ ॥ ॥
अच्युत्पन्नस्य पुंसश्च कानके कटके यथा ॥ कटकलघ्विरेवास्ति न मनागपि हेमधीः ॥ १६ ॥ ॥
तथा सस्य पुरागारनगनागेन्द्रगोचरा ॥ इदं दृश्यं दगेवास्ति न त्वन्या परमार्थदकः ॥ १७ ॥ ॥
असत्यदुःखो घमयं सत्यानंदमयं जगत् ॥ अधं भुवनमंधस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः ॥ १८ ॥ ॥

था असत्यपुंसो नगरगृहरसपर्वतसर्पादिविषया बुद्ध्यो दृश्यं भूता एव सत्या एव बुद्धिः ॥ परंतु विक
रात्मकं सर्वं नाम धेयं मात्रमर्थाभावात् ॥ अधिष्ठानं परमार्थं भूतं दकूपं दायो ब्रह्मेव सत्यमिति बु
द्धिः कदापि नोदेति ॥ ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥ असत्येति ॥ सर्वोक्तमेव विषय इति ॥ तत्त्वमजान
तो विश्वं दुःखसमूहं रूपमेव तत्त्वज्ञस्य परमानंदरूपं एव तत्तत्तदृष्टोऽवः प्रेक्षितं न स्य जगदंधं तत्स
॥ तत्स्य तु प्रकाशमेवेति ॥ १८ ॥

२

यत्तेति॥ यथा रज्जौ सर्पभ्रमान्तरं रज्जुज्ञाने जातेः पिसर्पेऽप्यभयमनुवर्तत एव॥ एवं ब्रह्मज्ञानेन नाशितमखिलं मोहाद्यात्मनि मोहाकार्यं कामक्रोधलोभादिकं ननु च॥ ७॥ स्फटिकमिति॥ एवं तर्हि ब्रह्मसत्स्यापि कर्मवन्धः प्रसक्त इवेत्यत आह॥ यथानिर्मलः स्फटिको जपाकुसुमादीनां प्रतिबिम्बेष्विरेजनेन याति रक्तो न भवति॥ तद्वत्ज्ञानी कर्मकुर्वन् गच्छत्यमो प्राणोपि कर्मणान बाध्यते॥ ८॥ अंतरिति॥ बहिरिन्द्रिये विध्वंस्य ग्रहणं कुर्वन् पिज्ञानी अं

तात्वासर्वं च सर्वोऽप्ययथा कर्म्यनुचति॥ विध्वस्ताखितमोहोपि मोहाकार्यं तथात्मनि॥ ७॥ स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथानायातिरेजन्म॥ तत्तत्कर्मफलेनां तत्तथानायातिरेजन्म॥ ८॥ अंतर्मुखतया तिष्ठन् बहिर्मुखं सिद्धिं परोपिसेत्॥ परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालु रिव लक्ष्यते॥ ९॥ अद्वैतस्थेऽप्यभावातेचित्ते च प्रशम्यते॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति पश्यन्ति सप्तवज्रगतं॥ १०॥ अथैवमरणं वास्तुकल्पं तन्निचयेन वा॥ तस्य कलंकं नाप्नोति हेमपंकगतं यथा॥ ११॥

तर्मुखतया आत्मस्थया तिष्ठन् निद्रायुक्त इव लक्ष्यते॥ यतः संसारता पादश्रोतोऽपि निवृत्तः॥ १२॥ अद्वैत इति॥ चित्ते शांतिं गते सति अतएव ब्रह्मणि स्थिरतामागते॥ विद्यो गिनो जगत्सप्तवत् पश्यन्तः संतः कर्म कुर्वन्ति॥ ब्रह्मज्ञाने जाते साक्षात्कारात्सुतेऽपि कर्मसंख्यं नो नास्तीति भावः॥ १३॥ अद्वैतेति॥ अथैवमरणं वास्तुकल्पं तन्निचयेन वा तथा पिज्ञानी बंधूनां प्रीतियथा सुवर्णं कर्दमेक्षिन्म॥ मयि कलङ्कनाप्नोति न ह त॥ १४॥

२

तनुमिति॥ ज्ञानी धीरः पुरुषः॥ काश्यां देहं त्यजतु बां डालागारे पिवा॥ तथापि सुक्त एव॥ यतो ज्ञानप्राप्तिसमये एव विगतमानो भिन्नलिङ्गो जातस्तथापि सुक्त इत्यर्थः॥ १२॥ गोः पदमिति॥ नेराश्वेनालं कृताशो भिता आकृतिर्यस्य तस्य वितरहस्य पृथिवी गोः पदप्राये भवति॥ मेरुस्तम्भप्रायः॥ नभोमुदिका वह्निनाकाशप्रायम्॥ मेरुस्तम्भप्रायः॥ त्रिभुवनं त्रणप्रायम्॥ किं बहुना सर्वथा

तनुं त्यजतु वा काश्यां भवपस्य गृहे पवा॥ ज्ञानसम्प्राप्तिसमये सुक्तो सौ विगताशयः॥ १२॥ गोपदे पृथिवी मेरुः स्यात्पुनराकाशमुदिका॥ त ए त्रिभुवनं रामनैराश्यालं कृताकृतैः॥ १३॥ अतः शून्यो बहिः शून्यः शून्यं कुंभ इवाणवे॥ अतः पूर्णो बहिः पूर्णं कुंभ इवाणवे॥ १४॥ ईशिता नीसितौ नस्तौ यस्या तव सुदृष्टेः॥ सुप्त इव यश्चरति सुसुक्त इति कथ्यते॥ १५॥

वितरह्माश्रेयानित्यर्थः॥ १३॥ अंतरिति॥ ज्ञानी धीरो तर्हिरिति शून्यप्रायः शून्यकुम्भवत्॥ द्वितीयाभावादित्यर्थः॥ अतर्वहिः पूर्णोऽप्यणवे जलपूर्णं कुम्भस्तद्वद्वत्मानेन व सर्वत्र पूर्णत्वादित्यर्थः॥ १४॥ ईशितेति॥ यस्य पुंसः पदार्थदर्शनेषु अयमेव दृष्टो यमनिष्ठ इति न भवति अतएव सुप्त इव प्रवर्तते सुप्तस्य यथा अभिलाषानभिलाषाभावस्तथा यस्य प्रियो भावः सुसुक्त एवेत्यर्थः॥ १५॥

१०

निर्गंधिरिति॥ जीवन्मुक्त ईदृशो भवति निर्गंधिर्गन्धिनाहंकारो गतसंदेहः स्वभावतः अनिर्वाणोपि
चित्रदीपव्यशोतसं न स्थितः॥ १६॥ अहंकारेति॥ जीवन्मुक्तः यो हंकारो त्यक्त्वा न वासनां लीलयेवाना
यासेन त्यक्त्वा ध्येयमपि संत्यज्य स्वरूपभूतस्तिष्ठति॥ १७॥ इरेति॥ स पुमानिह लोके परलो
के भंगलत्वं कल्याणं मोक्षमवाप्नोति सः कः यः सुहृदमंधुमिव इरेत्यजति॥ यश्च स पारिव

निर्गंधिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तः स्वभावतः॥ अनिर्वाणोपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः॥ १६॥
अहंकारमयी त्यक्त्वा वासनां लीलयेव यः॥ तिष्ठति ध्येयसत्यागो जीवन्मुक्तः स उच्यते॥ १७॥
इरेत्युचति वंधुमंधुमिव यः संगदुर्जगादिव त्रासं यो विदधाति वेत्ति सदृशं रोगं च भोगं च यः
स्त्रेणैव स्तणवद्गुणं प्रकुरुते मित्रेष्वपि स्वांते यस्य समं समं गलमिहामुत्रापि मयैश्व
ते॥ १८॥ हृदयात्संपरित्यज्य सर्वदृश्यं प्रशोतधीः॥ बोधसौम्यतरो व्यक्तः समुक्तः परमेश्वरः॥ १९॥

ज्जनसंगात्तस्य तियश्च रोगं च भोगं च तल्यं जानाति यश्च स्त्रीसमूहे कुत्सिततणवज्जुयुष्मो बुरुते
यस्य चित्तेश्चो मित्रेष्वसमं ईदृशो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः॥ १८॥ हृदयादिति॥ यो दृश्यं प्रपंचं
मनसः स काशात् इरेत्यक्त्वा आकाशावतर्निर्मलतरः स न व्यग्रो भवति॥ परमेश्वरस्तु त्य
क्त्वा एव॥ १९॥ ॥ स्वस्ति श्रीमद्रामचंद्रसुभगमंगलदप्रियपदपङ्कजनखकेसरभ्या
नमः॥

१०

॥ ३॥

सर्व्वेति॥ एवंविधो योगी ब्रह्मलोकी कृतचित्तो यस्तिष्ठति स परमेश्वर एव नान्यः॥ कीदृशः॥ सर्वातीतं ब्र
ह्मपदमेवावलंबते॥ आश्रयति॥ तथा पुण्येण दुर्वत्तशिशिरः शांतल आशयश्चित्तं यस्य॥ ब्रह्मेति य
द्विजेन ब्रह्मपतिपादकानां मुपनिषदां तत्त्वं भावयन् रूर्ध्वविषादरहितो भवति स एव संसारे दुःखर
हितो भवति॥ अन्यः सर्वो दुःखवानेवेत्यर्थः॥ ४॥ यथा पर्व्वतमिति॥ यथा दावाग्निना तप्तं दग्धं पर्व्व

सर्वातीतपदालम्बी पूर्येण दुःशिशिराशयः॥ यस्तिष्ठति सदा योगी स एव परमेश्वरः॥ ३॥ ॥
ब्रह्मोपनिषदां तत्त्वं भावयन् यो न रात्मना॥ नो द्वे गीनचतुष्टात्मा संसारेनावसीदति॥ ४॥ ॥
यथा पर्व्वतमादीप्तं नाशयंति मृगादिनाः॥ तद्वद्वलविदो दोषाणां अयं तिकदाचन॥ ५॥ ॥
असंतश्च संतोपि कोपयन्ति परस्परम्॥ निजं कर्मणो दारं परिपाकं परीक्षितुम्॥ ६॥ ॥

ते मृगाः यस्मिन्नेन सेवेते तद्वत्कामक्रोधादयो दोषा ब्रह्मसंक्रापिनाशयन्ति॥ ५॥ असंत इति॥ संतो
पि असंतश्च परस्परं कोपयन्ति असंतः कोपाशक्त्या परं कोपयन्ति॥ संतस्त्वनः शीतला अपि तदा च
रति॥ यथा परः कुप्यति॥ तद्विषयमाचरति तत्राह॥ निजमिति॥ परिपाकं भूतं फलीभूतं निजक
र्म परीक्षितुं अयमर्थः॥ कोपितेन रेयथा असंतो वध्यते॥ तथा अस्माकं वंधो न भवति॥ स्वकर्म
परीक्षार्थं तेषां तु वंधो न भवतीत्यर्थः॥ ६॥ ॥ श्रीमज्जानकी चित्तानन्दकन्यायनमः॥

तस्मादिति ॥ तस्मान्न मन एवोक्ता समात्रेण बंधभावं प्राप्ते ॥ यतो यस्यैव हेरामयत्प्रशमणं स एव मोक्षः ॥
॥२५॥ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे व्याख्याने मुक्तिलक्षणं तृतीयप्रकरणम् ॥ ३॥ एष इत्यादि
नेहानीमनो लयं वर्णयति ॥ स्वयमेवास्मान्नाश्रवंडिता यौ चेतसा अतः करणं स एवात्मनो मनः संत
कं भूत्वा स्वयमितस्ततो धावति नानाविधमिष्टानिष्टसंकल्पान् तस्मात्संकल्पत्याग एव श्रेयानि

तस्मादुक्ता समात्रेण मनसो बंधतो गतम् ॥ मनः प्रशमने राममोक्ष एवावशिष्यते ॥ २५ ॥ ॥

॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे जीवमुक्तिलक्षणं नाम तृतीयप्रकरणम् ॥ ३॥ ॥ ॥ ॥

एषः स्वभावाभिमतं स्वतः संकल्प्य धावति ॥ चेतसा स्वयमस्मान्नेवेह मन आत्मनः ॥ १९ ॥ ॥

एतस्मात्सर्वगादेव सर्वशक्तेर्महात्मनः ॥ विभागकल्पनाशक्तिर्लहरी बोद्धिर्तोमसः ॥ २० ॥

अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव शाम्यति ॥ येनैव जायते तेनैव द्विज्वालेव वायुना ॥ २१ ॥ ॥

त्यर्थः ॥ १९ ॥ एतस्मादिति ॥ सर्वव्यापिनो जगदुक्तीडावतो खिलसामथ्यात् ॥ महाभागादेतस्मात्प
रमेश्वरात् ॥ विश्वविभागरचनाशक्तिरुत्थिता ॥ यथा जलात्कलोलोत्पत्तिरुत्पत्तिरिति ॥ २० ॥
अत इति ॥ अतः संकल्पसिद्धेयं यतो यद्वस्तु येन निमित्तेन उत्पद्यते तेनैव तन्नश्यतीति ॥ दृष्टो नः
वद्विज्वालादीयथावद्विज्वालावायुनोत्पद्यते तेनैव शाम्यति अतो हेतोरियं संसारपरंपरा संक
ल्पेनैव सिद्धा संकल्पेनैव नश्यति ॥ घनविषयसंकल्पाज्जातो ब्रह्मविषयसंकल्पान्नश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मन इति ॥ अतना संकल्पेनैव अभ्युदितं मनः मनाकस्वल्पमप्यनवेक्षणम् ॥ अविचारादुदितं अ
तएव स्वत एव स्वप्ने मरणकारं यथा स्वप्ने स्वप्नमरणं तथा एवं मनोपितदेव प्रेक्ष्यमाणं सत्तना
स्ति ॥ यथा स्वप्नमरणम् ॥ १४ ॥ असम्यगिति ॥ अनात्मनि देहादौ यदात्मभावं आत्मत्वबुद्धिः
तदा असम्यग्दर्शनं मिथ्यात्मज्ञानं अवस्तुभूते संसारे यावत्तु बुद्धिः हेराघवतन्मनो जा

मनो मुनेवोभ्युदितं मनागेवानवेक्षणम् ॥ स्वस्वप्ने मरणकारं प्रेक्षमाणं न विद्यते ॥ १४ ॥

असम्यग्दर्शनं यस्मादनात्मन्यात्मभावं यदवस्तुनिवस्तुत्वे तन्मनो विद्विराघव ॥ ५ ॥

अयेतो ह्यमिदं तन्मोहावमात्रकं मनः ॥ तदभावनात्रेण विचारेण विलीयते ॥ ६ ॥

उपादेया नुपतनं हेयं को तविसर्जनम् ॥ यदेतन्मनसोरूपं तद्वंधं विद्धि नेतरम् ॥ ७ ॥

नीहि ॥ ५ ॥ अयमिति ॥ आत्मानं देहस्योपः ॥ सोहं ॥ इदं भावादिकं प्रमेत्येतावन्निष्ठा भूतज्ञा
नात्मकं मनश्च सर्वं नास्ति ॥ एतावद्विचारमात्रेण विलीयते ॥ ६ ॥ उपादेयेति ॥ उपादेय
स्य विषयादेर्यदनुपतनं मनुसरणं ग्रहणमिति यावत् ॥ हेयस्य संप्रादेयं विसर्जनं त्या
गं तन्मनोस्य इदं ग्राह्यं इदं त्येतावत्ज्ञानात्मकं मनसस्तदेव बंधरूपमवेहि ॥ ७ ॥ श्री ग

मनइति॥ संसारस्यकारकं मन एव अत एव मनः पुरुषः॥ मनस्त्यक्तदेवकृतमिति तेषां निर्वासनेन
मनसाशरीरकृतेन लगति॥ मनोनिबंधत्वात्मापुण्ययोरित्यर्थः॥ ८॥ चित्तमिति॥ पदार्थानोका
रणीभूतचित्तमेव॥ चित्ते विद्यमाने जगतां त्रयं विद्यत एव॥ निर्वासने मनसि जगन्नास्त्येव॥ तस्मा
न्मनस एव प्रयत्नेन चित्तिं साकर्तव्या॥ ९॥ रामेति॥ हे राम वासनायां सत्यां बंधः॥ निर्वासनेन

मनोहि जगतां कर्तुं मनोहि पुरुषः स्मृतः॥ मनः कृतं कृतं लेहेन शरीरकृतं कृतं मृ॥ ८॥

चित्तेकारणमर्थानां तस्मिन्सति जगन्नयम्॥ तस्मिन्स्त्रीणे जगत्स्त्रीणं तच्चित्तं प्रयत्नतः॥

रामवासनया बद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः॥ तस्मान्निर्वासनीभावमाह राशुविवेकतः॥ १०॥

यथा भ्रूतेरवाशशिनं सुधा लेपं मक्षीयथा॥ इष्यत्येवमेवोत्तरं समाशापिशचिका॥ ११॥

अंतर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगन्नयम्॥ मुक्तो तन्निवर्तितरामचित्तादिभिर्भ्रमः॥ १२॥

नसिमोक्षः॥ तस्माद्विवेकेन मनसि वासनानां नाशं कुरु॥ १०॥ यथेति॥ तस्मात्त एव वासनारूप
त्वाचावन्निंदति॥ हे राम आशरूपिणी पिशाचिका राक्षसी न रंजीव दूषयति संसारं नयति निर्म
लदूषणो दृष्टान्तद्वयम्॥ यथा॥ अभ्रलेखा चन्द्रमली नयति॥ मक्षीयथासौ धम्॥ ११॥ अन्त
रिति॥ संसारादिद्विधाणि प्रत्याह॥ त्रैलोक्यरूपं तं एतन्नामो मुक्तो न संसृज्य चित्तादिः सर्वभ्रमः
॥ स्वयमेव निवर्तते॥ न तत्र रथायोगात्सज्जते इति श्रुतेः॥ १२॥

समाधिमिति॥ यश्चित्तेन त्यक्ततस्मिन्॥ स ध्यानं करोति संसारकर्मणि वा मा करोति॥ सर्वथा त्यक्तमाश्रयत्वात्
मुक्त एव॥ सर्वथा तस्मात्मागो मुक्तिरित्यर्थः॥ २०॥ अनात्मनीति॥ दिग्गदावात्मबुद्धिर्बाधस्तत्र यानात्म
बुद्धिः स एव मोक्षः॥ वस्तुतः आत्मनो बंधमोक्षाभाव एव॥ नित्यमुक्तत्वाद्दीप्तीयव्रसत्वादित्यर्थः॥
२१॥ दृश्यमिति॥ कालत्रये पि भ्रम मंतरादृश्यं नास्त्येवेति ज्ञानेन मनसः संकाशात् दृश्य निराक

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोति वा॥ हृदयेनास्त सर्वाशो मुक्त एवोत्तमाशयः॥ २०॥

अनात्मन्यात्मधीर्वंधस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते॥ बंधमोक्षेन विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः॥ २१॥

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम्॥ संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाण निर्वृतिः॥ २२॥

न मोक्षो न भसः पृष्ठपातालेन च भूतले॥ सर्वाशा संक्षये चेत्तद्वयो मोक्ष इतीक्षते॥ २३॥

अनेत चिद्वह्नौ न देनि विक्लप्येकरूपिणि॥ स्थिते द्वितीयस्याभावात्को बंधः कश्चमुच्यते॥ २४॥

एतज्जातंतदामोक्षसुखमेवेति ज्ञेयम्॥ २२॥ न मोक्ष इति॥ मोक्षो नाम कश्चित्पदार्थ आकाशो ते वपा
ताले वा किं बुद्ध्या स्वभावाद्भवहितदेशवर्तीनास्ति॥ किंतु सर्वपदार्थविषयकतत्त्वानाशे सति याचि
तशांतिः॥ स एव मोक्ष इत्यर्थः॥ २३॥ अनेत इति॥ चिदानंदैकरूपिणि अविनाशिनि विक्लप्यातीते ब्रह्म
णिव्यापके सति॥ को वानामबंधः कश्च मोक्षो द्वितीयाभावादित्यर्थः॥ २४॥ ॥ श्रीजयति॥ ॥

यदेति॥चित्तनाशोपायमुपदिशति॥यदाऽहेयोपादेयंपदार्थान्मिथ्याभूतानूत्तान्नाकिंचि
न्नस्मर्यते॥तदास्यतएवचित्तंविलीयते॥१३॥घोरमिति॥जाग्रदवस्थायामुचित्तंघोरंपर
मदुःसहंस्वप्नावस्थायामुदृतिष्ठति॥सुषुप्तवस्थायामांशंतिष्ठति॥तुरीयावस्थायान
श्यति॥तेदंतिरुरीयंभावनीये॥१४॥विलाप्येति॥यथाजलेवर्तमानंरजःकतकफलंवि

यस्यभास्यतेकिंचिदेयोपादेयरूपवित्॥स्थितयेसफलेत्यक्तातदाचित्तंनजायते॥१३॥
घोरंजाग्रन्मयंचित्तंमहत्स्वप्नेवस्थितम्॥शांतेसुषुप्तिभावस्थंत्रिभिर्हीनंमतेभवेत्॥
विलाप्यपंककतकरजोस्त्विलयंयथा॥यथात्मनितथाविद्धिविलाप्यविलयंमनः॥
चित्तंजानीहिंसंसारंबंधश्चित्तमुदाहृतम्॥पादपःपवनेनेवदेहश्चित्तेनचाल्यते॥१६॥

लाप्यपंकाभावंनयति॥जलेचक्षुर्दं करोति तथा मनोपि आत्मनि विलाप्य विलयं नाशं न
येत्॥आत्मानंश्चक्षुर्दं कुर्यात्॥१५॥चित्तमिति॥हेराम॥संसारं चित्तमेवजानीहिचि
त्तमेवबंधःदेहोपिचित्तेनैवन्नमते॥यथावक्ष्येवायुनावायोर्भावेस्थिरोदसोयथा
॥१६॥

हस्तमिति॥ ध्यानवार्तादीन्सर्वावयवान्स्थिरीकृत्यैकोते समुपविश्यप्रथमे मनोजयंकुर्यात्॥ मु-
क्तिसाधनानां मनोजयस्य प्राधान्यत्वादित्यर्थः॥ १७॥ चित्तमिति॥ यः पुनर्ध्यानवार्तामेव वदन्स्व-
तंत्रं प्रवर्तमानं शीलं एकचित्तं जेतुं शक्नोति॥ समुद्रो न लज्जते कथंचित्तं जयेत् असमर्थो ध्यान-

हस्तहस्तेन समीप्य देतेर्दंतां श्रुषी उच्यते॥ अंगान्वर्गैः समाक्रम्य जवेदारो स्वकं मनः॥ १८॥
चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वाते अवर्तियः॥ ध्यानवार्तां वदन्महः सकललोके न लज्जते॥ १९॥
एक एव मनो देरो जेतुः सर्वार्थसिद्धिः॥ अनेन विफलः क्लेशः सर्वे वां तज्जये विना॥ २०॥
अनुद्देगः श्रियो मूलमनुद्देगस्य वर्तते॥ जेतोर्मनोजयादन्यत्रैलोक्यविजयस्तृणम्॥ २१॥

वार्तां वदन्मूढ इत्यर्थः॥ १८॥ एक इति मनो लक्षणो देव एक एव विजितः सर्वार्थसिद्धिरो भ-
वति॥ यतस्तस्मान्न मनसो जयं विना साधनो तरक्केशो व्यर्थ एवेत्यर्थः॥ १९॥ अनुद्देग इति
इष्टे वस्तुनि अत्राप्ते यत्रोद्देगाभावः स एव मोक्षकारणं अन्यतः अत एव मनोजयं विना अ-
न्यपदार्थजये प्रयत्नो मिथ्येत्यर्थः॥ २०॥ श्रीमद्भुक्तलोकं सायं रघुनाथाय नमः

चिदिति ॥ ब्रह्मभावे गतस्य जरा मरणरहितस्य ज्ञानिनो यः परमानन्दो भवेत् ॥ तस्योपमानास्तिस्र
ते नैव उपमितो ज्ञेयः ॥ नाब्रह्मज्ञेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठसारविवरणे च
तुर्थप्रकरणम् ॥ ४ ॥ ॥ इदानीं वासनोपशमः कथ्यते ॥ रामेति ॥ हे राम अहंक इति ॥

विमात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमित्योरचेतसः ॥ यो भवेत्परमानन्दः केनासावुपमीयते ॥ २५ ॥
॥ इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मनो लये नाम चतुर्थप्रकरणम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥
रामस्वात्मविचारो यं को हंस्या मितिरूपकः ॥ चित्तदुर्द्धमबीजस्य रहने रहनः स्मृतः ॥ १ ॥
विचारदर्पणो लोभो धियं धैर्यं पुरंगताम् ॥ आधयो न विलुं पतिवाता अत्र तौ लेख ॥ २ ॥

दृशो यः स्वात्मविचार एव चित्तलक्षणस्य दुष्टदुमस्य दुःखप्रापकश्च यस्य बीजं वासनात्मकं तस्य
दाहार्थं वैश्वानरो ज्ञेयः ॥ आत्मविचारं विना संसारवासनानक्षीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥ विचारेति ॥ आ
धयो मानसी पीडा विचारलक्षणे कुरेत् लभो मनस्वधैर्यं भारं प्राप्नोषु बिं न बाधते ॥ तत्र
दृष्टान्तः ॥ यथा आलेखे वर्तमानो लेखो वातान बाधते ॥ २ ॥ ॥ श्रीभारती जयति ॥

विचार इति ॥ ब्रह्मविद्यायां यो विचारस्तमेव ज्ञाने बुधा जानन्ति ॥ ज्ञेये ब्रह्मज्ञानमध्ये एवास्ति य
यथा दुग्धमध्ये माधुर्यमस्ति तद्वत् ॥ ३ ॥ विचारेणेति ॥ आत्मविचारेण परिज्ञातः स्वस्य ब्रह्मणो
भावः सत्ता येन ईदृशस्य अतएव उदितात्मनः ॥ प्रकाशी भूत ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मादयोऽपि
देवा अत्र कथा भवन्ति ॥ कस्माद्ब्रह्मसत्त्वात् ॥ ४ ॥ किमिति ॥ किमिदं विश्वं किमहं च क इति

विचारो ध्यातुविद्यानां ज्ञानं तत्त्वविदो विदुः ॥ ज्ञेये तस्यां तरे चास्ति माधुर्यं यथो यथा ॥ ३ ॥
विचारेण परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः ॥ अत्र कथा भवन्तीह ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ४ ॥
किमिदं विश्वं किं स्वमहमित्यर्थः ॥ विचारनिरतस्येदं सदेव भवेज्जगत् ॥ ५ ॥ ॥
यस्य मोक्षं लये याते सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ॥ नो देति वासना तस्य प्राप्तिरस्यो बुधमतिर्भवेत् ॥ ६ ॥
वासनासं परित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ॥ प्राणस्य निरोधाच्च यथेष्टसितथाकु ॥ ७ ॥

निरन्तरविचारशीलस्य पुंस एतज्जगत् असदेव भवेत् तत्र भासत असत्त्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ य
स्येति ॥ यस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थावगमान्मुदत्वं क्षीणं तस्य पुनर्वासिना नोदेति ॥ यथा
मरो निर्जले देशे विदुषो जलमतिर्भवेति ॥ ६ ॥ वासनेति ॥ प्राणस्य निरोधाद्वासना नाशः वा
सना नाशश्च चित्तं स्वभावप्राप्नोति ॥ ब्रह्मेव भवेतीत्यर्थः ॥ पश्चात्चित्तं क्षीणं सति यथेष्टसितथाकु

साधसंगेति॥ हे सन्मते विचारवतिबुद्धे॥ साधुसङ्गमा ब्रह्मविद्याशास्त्रपरायणेयदिभवति॥ तर्हि
कतिपयेरेवदिने ब्रह्मनिष्ठां बुद्धिं प्राप्नोषि॥ न मासाद्यप्येता॥ ८॥ सति॥ सत्संगव्यवहारित्वा
द्रव्यभावनवर्जनात्॥ सत्पुरुषसंगत्या संसारचिन्ता निवर्तते॥ शरीरस्य नश्वरत्वभावनाच्च
वासस्थये साधनत्रयमित्यर्थः॥ ९॥ दृढेति॥ दृढस्य भावस्य ब्रह्मरूपस्यासंधानान्मूर्खा अपि

साधुसंगमसंज्ञाल्परोभवसिसन्मते॥ तदितरेरेव नो मासैः प्राप्नोषी मां परोधियम्॥ ८॥
सत्संगव्यवहारित्वा द्रव्यभावनवर्जनात्॥ शरीरनाशदर्शित्वादासनानप्रवर्तते॥ ९॥
दृढभावात्संधानाविमूढा अपि राघव॥ विषयं त्यज्यतां मम तं विषयमपि॥ १०॥
सत्यभावेन दृष्टोयं देहो भवत्यलम्॥ दृष्टस्त्वसत्यभावे यो मतो याति देहकः॥ ११॥
सुखतत्त्वगोयेन स्वप्ने हेन रिक्टान्॥ परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते कसां प्रतम्॥ १२॥

विषयपरिणामेऽऽस्वदत्वादिषतुल्यं संसारं दुःखं विषयं विषयमनतां नयति॥ १०॥ सत्येति॥
सत्यत्वेन दृष्टोयं देहः अलमत्यर्थं देहो भवति॥ देह उपचये अस्य धातोः प्रयोगः॥ उपचयं क
रोति॥ देह परंपराकरः संसारप्रापको भवतीत्यर्थः॥ स एव देहः असत्यत्वेन दृष्टः स नश्य
तो याति॥ न मासते मे मोक्षं ददाति॥ ११॥ सुखेति॥ सतो देहस्यासत्यत्वे दृष्टोऽतः हे राम त्वेव
ज्ञावस्थायां शय्यायां वर्तमानो येन देहेन देशं प्रेतान् भ्रमसि स देहो जाग्रदवस्थायां कयाति
स्वप्नवदविद्याशास्त्रमसत्य एव देहादिर्भासत इत्यर्थः॥ १२॥

तज्जये साधनान्याह॥ सत्सङ्ग इति॥ मनसोजये चत्वार उपपायाः॥ एकः सतो सङ्गः॥ तस्मात्प्राग्वि॥ ब्रह्म
विद्यायाः वेदान्तशास्त्रस्य च विचारः॥ प्राणायामश्चेति॥ श्वतः चतुरोऽप्यायान् कुर्वतोऽत्यकालेन
मनसोजयो भवति॥ २१॥ मनसोजयस्य फलमाह॥ शान्ति इति॥ जिते मनसि सर्वसुधारसौ पूर्ण
भवति॥ तत्र दृष्टोऽतः॥ उपान्तसहितचरणस्य यथा सर्वाभ्रमिश्च मारितेव भाति तद्वत्॥ २२॥

सत्सङ्गो वासनात्यागोऽध्यात्मविद्याविचारणम्॥ प्राणस्येति रोधश्चेत्प्रायाश्चेतसोजये २१
शान्तिमनसि सम्पूर्णजगत्सर्वसुधाद्रवेः॥ उपान दृढपादस्य ननु च मारितेव भ्रः॥ २३॥
नाहं ब्रह्मेति सङ्कल्प्यात्सुदृढं वध्यते मनः॥ सर्वं ब्रह्मेति संकल्प्यात्सुदृढं मुच्यते मनः॥ २४॥
चित्तेत्यक्तेलयेति द्वैतमैक्यं च सर्वतः॥ शिष्यते तु परंपरं शास्त्रं नित्यमनामयम्॥ २५॥

नाहमिति॥ अहं संसारीति भावनायां मनसो बंधः॥ अहं ब्रह्मेति भावनायां मनसो मुक्तिरित्यर्थः॥
२३॥ चित्त इति॥ मनसि जिते सति संसारो न भासते॥ एकं सजातीयं विजातीयं स्वगतं भेदरहितं
अविनाशियापकं पूर्णं ब्रह्मेव सर्वतो भाति॥ २४॥ ॥ सच्चिदानन्दधनवोधात्मने नमः॥

१६

इहो न मननं निरूपयति ॥ श्रुद्धति ॥ अहमि मेदेहं अन्यशरीरवत्पश्यामि ॥ देहो हं न भवामीति भा
सत इत्यर्थः ॥ किं भूतो हं शुद्धो गुणतीतः निरंजनो मायातीतः ॥ अनन्तः शाश्वतः ॥ बोधो हं ज्ञानरूपः
प्रकृतेर्मायायाः परो न्योपि आभासिकदेहसंवेधाच्चैष्टमानः व्यापारं कुर्वन् लोकदृष्ट्या ॥ १ ॥
एतदिति ॥ यत एते मनोबुद्धीद्वयादयः सर्वे भावाः असंतो विद्यमानाः संतो वधानमन्तरेण

शुद्धो निरंजनो न तो बोधो हं प्रकृतेः परः ॥ चैष्टमान इमे देहं पश्याम्यन्यत्तरीरवत् ॥ १ ॥
एते हि चिद्विलासान्ता मनोबुद्धीद्वयादयः ॥ अनन्तः सर्व एवाहो अवधानं विना स्थितः ॥ २ ॥
आपद्यचलचित्तोऽस्मि जगन्निबन्धसंपदि ॥ भावाभावविहीनोऽस्मितेन जीवाम्यनामयम् ॥ ३ ॥

स्थिता भासन्ती कीदृशाः चिद्विलासान्ताः ॥ चिद्विलासो ब्रह्मा नु भव एवान्तो नाशो येषामिति ॥ ब्र
ह्मसाक्षात्कारेण भासंत इत्यर्थः ॥ २ ॥ आपदिति ॥ यतो ह्यमापदि दुःखापत्तौ अचलचि
तः स्थिरमना अस्मि ॥ संपदशायोजगन्निबन्धविश्वोपकारकोऽस्मि ॥ भावाभावोदयक्षयरहि
तोऽस्मितेन कारणेन हर्षविषादराहित्यमनामयं निर्दुःखं यथा तथा जीवामि ॥ ३ ॥ ॥ ॥

१६

मेध

निरीह इति ॥ ईदृशो हं मस्मि कीदृशो निरीहः ॥ ईहा संसारिकी चेष्टा तदहितः ॥ शान्तः स्थिरमनाः ॥ अरु
पः रूपग्रहणमन्येषामुपलक्षणम् ॥ रूपरसस्पर्शशब्देष्वनासक्तः ॥ अत एव चिरायुरविनाशी ॥
अचलः चंचल्यहीनः एवं विधः स्थितोऽस्मि ॥ ४ ॥ अधुना मया सम्यक् समीचीनं विज्ञातम् ॥ किंपे
च भूतानि पृथिव्यादीनि चिदेव ब्रह्मेव भुवनत्रये च भूतकार्यमपि चिदेवाहमपि चिदेव सर्वं ख

निरीहोऽस्मि निराशोऽस्मि खल्वहोऽस्मि निःस्पृहः ॥ शान्तोऽस्मि हं मरूपोऽस्मि चिरायुरवलम्बितः ॥ ४ ॥
चिदेव ये च भूता विचिदेव भुवनत्रयम् ॥ विज्ञातमधुना सम्यगहमेव चिदेव हि ॥ ५ ॥ ॥ ॥
सर्वातीतः सर्वगम्यः खमिवायमहं स्थितः ॥ यत्तदस्मिते देवास्मि वक्तुं शक्नोमि नेतरत् ॥ ६ ॥

त्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ ५ ॥ सर्वेति अयेष्वत्यक्षो हं सर्वातीतः ॥ सर्वे भासमाने जगत्तस्मादतीतः ॥ संसाररू
पोर्लोकोऽस्मि ॥ अत एव सर्वं ज्ञेयं व्यापकः ॥ खं विद्यदिव स्थितः ॥ वास्तवं तद्ब्रह्म यत्तदस्मिते देवास्मि
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति भगवद्वचनान्तरं वै न ब्रह्म तदहमस्मि ॥ इतरत्
तोऽधिकं वक्तुं न शक्नोमि ॥ ६ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते रघुनाथाय शोभायाः पतये नमः ॥ ॥

मयीति ॥ इदमाश्चर्यं कियत् ॥ अनन्तचिदंभोधो अपारज्ञानसमुद्रमयि जीववीचयो जीवलक्षणः
मयः समुल्लसति ॥ उत्पद्यन्ते तत्रैव लीयन्ते स्वभावतः ॥ वीचीना निव जीवानां स्वभावो अयमित्यर्थः
॥ ७ ॥ मयीति ॥ अनन्तचिदंभोधो अनन्तज्ञानसमुद्रमयि आत्मनि विश्ववीच्यादिकल्पना संसाररू
पलहरीकल्पना ॥ उदेतु अथवा स्तेनाशमायातु ॥ विश्वरूपो मरणमुदयेवामे मनरदिना वाक्ष्यो

मय्यनन्तचिदंभोधो आश्चर्यं जीववीचयः ॥ समुल्लसति खलैति प्रविशति स्वभावतः ॥ ७ ॥
मय्यनन्तचिदंभोधो विश्ववीच्यादिकल्पना ॥ उदेतु वा स्तेनाशमायातु न मे रदिर्न च क्षयः ॥ ८ ॥
अदस्तानोदितं विश्वं मय्येव लयमागतम् ॥ अपरोक्षचिदानंदसाम्राज्यमधुना स्मरं ॥ ९ ॥
सर्वभूतान्तरस्थायित्वमुक्तचिदात्मने ॥ प्रत्यक्चैतन्यरूपाय मय्येव न मोनमः ॥ १० ॥

स्तिकस्मात्परत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ मदिति ॥ ममात्मनो ज्ञानेन उदितं विश्वं ॥ मय्यात्मनि ज्ञानेन सति
लयनाशो प्राप्तः ॥ अतो अधुना परोक्षः प्रत्यक्षो यश्चिदानंदः स एव साम्राज्यं ऐश्वर्यं तद्रूपो ह म
स्मि ॥ ९ ॥ सर्वभूतान्तरस्थेति स्पष्टार्थः ॥ १० ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारविवरणेषष्ठे प्रकरणे
॥ ६ ॥ श्रीमत्कौशिल्यानेंदकंदाय चिदात्मने नमः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

देह इति ॥ भवेन समुक्षुणा सर्वनाशो प्राप्ते देहो ह मिति बुद्धिः देहात्ममतिः ॥ सर्वथा त्याज्या ॥ यथा सा
धुना सदा चोरेण कुक्कुं मांससहिता चांडालीन स्वष्ट्या ॥ १३ ॥ ब्रह्मेति एकं ब्रह्मेव भावयन् स न
गतदुःखो यदा शान्तस्तिष्ठति ॥ तदा स्वयमेवास्य बुद्धिर्विलीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ सर्वत्र इति ॥ अ
ब्रह्मादिस्थावरान्ते संसारे ॥ ब्रह्मेव तत्तदाकारेण भासते नान्यदिति दृढभावनया अंतःशीत

देहो ह मिति ॥ त्याज्या सर्वनाशोऽप्युपस्थिते ॥ स्पष्ट्यासानुभवेन सत्त्वमांसेव पुत्रस्त्री ॥ १३ ॥
ब्रह्मेकं भावयन् साधुः शान्तस्तिष्ठन् गतयथः ॥ ततस्ते साहसं भावः स्वयमेव विनश्यति ॥ १४ ॥
सर्वत्रैकपावो धेन स्वस्थोऽन्तःशीतलस्रजः ॥ निरहं कतिराकाशविषदस्तेन संस्थितः ॥ १५ ॥
अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतले जगत् ॥ अतस्तापोपतप्तानां दावराहमयं जगत् ॥ १६ ॥
॥ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे षष्ठं प्रकरणम् ॥ ५ ॥ श्रीर्जयति ॥ ॥ रामो जयति ॥

ल आनन्दः समः सन् स्वस्थो भवति ॥ तदा हंकारनाशादाकाशवन्निर्मलो देहात्मबुद्धिरहितो भ
वति ॥ ब्रह्मभावो विना देहात्मबुद्धिर्न निवर्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अंतरिति ॥ ब्रह्मभावनया ॥ अ
तस्तस्मिन् अपरिभूतानां तु सर्वसंसारोऽग्निरद्वाहक एव भासते पितृपीडितजिह्वायां शीतलत्वं
मपि यथा राहकत्वेन दृश्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारव्याख्याने षष्ठं प्रकरणम् ॥

एक इति ॥ अहमेकोनान्यः ॥ सजातीयविजातीयसगतभेदरहितः ॥ अतएवविशुद्धबोधः ॥ सत्यज्ञानं
इत्येवंविधेननिश्चयवह्निनासिद्धांतरूपपावकेनद्वैतगहनद्वैतमहमन्योएषइतिकत्यादिभेदज्ञा
नंतदेवगहनप्रज्वाल्यदग्ध्वाएकएवसुखीभव ॥ सुखरूपः स्याः ॥ ४ ॥ देहइति ॥ अहं देहइतियोगा
नोदेहाभिमानः स एव पाशो बंधत्वात् ॥ तेन त्वंसर्वतो बद्धो सि ॥ तर्हि किं कार्यमत आह ॥ अहं वो

एकोविशुद्धबोधोहमितिनिश्चयवह्निना ॥ प्रज्वाल्यद्वैतगहनमेकएवसुखीभव ॥ ४ ॥
देहोहं मानपाशेनदृढं बद्धोसिसर्वतः ॥ बोधोहंज्ञानखड्गेनेतंनिरुत्यसुखीभव ॥ ५ ॥
अनात्मनिरतित्यक्तानिर्विभागोजगत्स्थितो ॥ एकनिष्ठतयातस्यः सच्चिन्मात्रपरोभव ॥ ६ ॥

धोज्ञानरूपोइतिमानुः स एव ख ॥ इस्तेनतेदेहाभिमानपाशंनिरुत्यविभिन्नसुखीभव आनं
दरूपोभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अनात्मनीति ॥ हेराघवईदृशोभवकिंभूतः निर्विभागः ॥ जगत्स्थिर
ताजगद्ज्ञानेविभक्तोविभजनेतद्वहितः ॥ जगद्रूपमेदंकल्पनाहीनः एकनिष्ठतया एकस्मिन्नात्म
न्येवनिश्चलतया अंतस्थः बहिरिंद्रियव्यापारहीनः अतएवसेचिन्मात्रपरः सन्नित्यंचित्तज्ञा
नरूपंयदुक्ततत्परः तदेकरूपः किंरुत्वाईदृशोभवामिइत्याशंक्यअनात्मनिदेहादौ ॥ इतित्येह ॥

देहादौ प्रीतिर्यागं विनाज्ञानोदयाभावइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अज्ञाग्रइति ॥ अज्ञाग्रस्वप्ननिद्रस्य ॥ नि
द्रासुषुप्तिः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थारहितस्य तेतवशुद्धस्ययद्रूपंतन्मयः सर्वदाभव ॥ कथंभूतं
रूपंसनातनं नित्यं सचेतनंज्ञानरूपंविशुद्धंनिरंजनंब्रह्मरूपोभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ मा भवेति ॥
ग्राहभावात्माग्राह्यत्वस्वरूपोमाभव ॥ ग्राहकात्माग्रहीतस्वरूपोमाभव ॥ किंतर्हिअखिलांस

॥ अज्ञाग्रस्वप्ननिद्रस्ययत्तेरूपंसनातनम् ॥ सचेतनंविशुद्धंचतन्मयोभवद्बो ॥ ७ ॥ ॥
॥ मा भवग्राहभावात्माग्राहकात्मा चमाभव ॥ भावनामखिलांत्यक्तायन्मयस्तन्मयोभव ॥ ८ ॥
॥ संकल्पेनैवसंकल्पंमनसैवमनोमुने ॥ इत्वात्मात्मनितिष्ठत्वं किमेतावतिदुष्करम् ॥ ९ ॥

मग्राभावो ग्राह्यग्राहकत्वादिरूपोत्यक्तायन्मयो सितन्मयोभूतोभव ॥ ८ ॥ संकल्पेनेति ॥ हे
मुनेमनशीलराघवंसंकल्पंजीवरक्षादिरूपेनैवकुर्वीत ॥ तर्हि किं विधेयम् ॥ मनसैवनिर्वृत्त
नेनमनः संकल्पात्मकंछित्त्वानिः संकल्पंविधायामनिसवरूपेति ॥ एतावतिसंकल्पवर्ज
नमात्रेकिंदुःकरम् ॥ अनायाससाध्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अनमोरमुनाथायकौशिल्यातंदनाय

कइति॥ हेराघव॥ जडोचेतनो मूको निरिन्द्रियैस्तव कः नतवदेहेन कश्चित्संबंध इत्यर्थः॥ यदर्थं यस्य देहस्यार्थेपरवशः सन्सुखदुःखाभ्यां परिभ्रम्यते सुखदुःखवशो भवतीत्यर्थः॥ १०॥ केति॥ मांसरुधिरादीनि देहस्यानानि क्वचैतन्यविग्रहो ज्ञानरूपस्त्वेक एव ज्ञाननास्मिन् देहे आत्मबुद्धिं किं न जहासि किंतु जहासि॥ ११॥ एतावतेति॥ एतावन्मात्रेण परमात्मा अवगम्यते॥ कियतेत्यत आह॥ अयं देह

निर

॥ कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव॥ यदर्थं सुखदुःखाभ्यां प्रवशः परिभ्रम्यते॥ १०॥ ॥

॥ क्व मांसरुधिरास्थी क्वचैतन्यविग्रहः॥ ज्ञाननात्ममतिदेहे त्वं जहासि न राम किं॥ ११॥ ॥

॥ एतावन्ते वदेव शेषं परमात्मा अवगम्यते॥ काष्ठलोष्ठसमत्वेन देहो यदवगम्यते॥ १२॥ ॥

॥ अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्मतद्विस्मृतं नृणां॥ यदसत्यमविद्यारव्यंतलुरः परिवर्त्तति॥ १३॥

होयत्काष्ठलोष्ठसमत्वेन काष्ठत्वात्तुल्यत्वेनावगम्यते॥ देहस्य यत्तुल्यत्वं ज्ञानं तदेव परमज्ञानमित्यर्थः॥ १२॥ अहो नु इति॥ अहो इति आश्चर्य्यं नु इति विचारः॥ इदं चित्रं अद्भुतं किं यत्सत्यं ब्रह्मतत्त्वं नृणां विस्मृतम्॥ यदविद्यासंज्ञमसत्यं तत्पुरोये परिवर्त्तति॥ परिस्फुरति॥ स्वकीये ब्रह्मस्वरूपं च विस्मृत्य देहात्ममतयोजना इति चित्रमित्यर्थः॥ १३॥

आत्मनिरूपणमाह॥ बहिरिति॥ हेराघव॥ एवंविधः सन् लोके विहरा॥ संसारव्यापारं कुरु॥ कीदृशः॥ बहिः कृत्रिमसंज्ञं भोऽद्यमोयस्य स तथा॥ हृदि मनसि संज्ञं भणोद्यमेन वर्जितः॥ अतएव लोकरुप्या बहिरेव कर्ता अंतर्हितुः अकर्ता देहाभिमानाभावादित्यर्थः॥ १॥ अंतरिति॥ हेराघव एवंविधो लोके विहरा॥ व्यवहारं कुरु॥ किं भूतः अंतर्मनसि संत्यक्ताः सर्वा आशा तस्मादेन सः

इति श्रीयोगेश्वरशिष्यसंनिधौ प्रकरणम्॥ समाप्तम्॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ वशिष्ठ उवाच॥

बहिः कृत्रिमसंज्ञं भो हृदि संज्ञं भवजितः॥ कर्ता बहिरकर्ता तलोके विहरा घव॥ १॥ ॥

अंतः संत्यक्तः सर्वशो वीतरागे विवासनः॥ बहिः सर्वसमाचारो लोके विहरा घव॥ २॥ ॥

एतद्विष्टमवष्टभ्यथेयत्यागविलासिनीम्॥ जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहरा घव॥ ३॥ ॥

यतो वीतरागे विषयाभिलाषो यस्य स वीतरागः॥ अतएव विवासनः॥ सर्ववासनाभ्युत्थः॥ तथा बहिरेव सर्वसमाचाराभ्यां भायस्य स तथा॥ २॥ पूर्णमिति॥ ध्येयो यः संसारः तस्य त्यागेन विमुक्तः स तिशो भवेत्साध्ये यत्यागविलासिनीतामेवंविधां पूर्णाद्विष्टमवष्टभ्यालं व्यजीवन्मुक्तिभावेन स्वस्थः सन् हेराघव लोके तिष्ठ लोके वद्व्यापारं कुरु॥ ३॥ ॥ श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री

॥येनेति॥येनात्मनाइदं गतवेत्सिजानासि॥तद्वात्मानः प्रत्यक्षुखमात्माभिमुखं कुरु॥तत्तत्प्रात्माभिमुख
स्वमनसा आत्मनः प्रकाशरूपत्वं स्फुटं दृश्यसि स्फुटमात्मनः॥२॥येनेति हेरायवा॥येनात्मना शब्दस्पर्श
रूपरसगन्धान्त्वं जानासि तमात्मानं जीवं परमेश्वरं निर्यतारं ब्रह्मजानीहि॥३॥यत्रेति॥यत्रात्मनि भा
वाः ॥यिच्चादयः पदार्थाः स्पन्दते चेष्टते॥तेनात्मनानिर्मिथ्यते उत्पाद्येते तमेवात्मानं जानीहि॥४॥यदिति॥

॥ येन दंवेस्ति तद्वा कुरु प्रत्यक्षं मनः ॥ ततः प्रकाशरूपे त्वं द्रव्यसि स्फुटमात्मनः ॥ २ ॥
 ॥ येन शब्दं रसे रूपं गंधं जानासि राघव ॥ तमात्मानं परं ब्रह्म जानीहि परमेश्वरम् ॥ ३ ॥
 ॥ यत्र भावा हि स्ये दन्ते निर्मियन्ते च येन च ॥ तमेवात्मानमात्मानं रूपं जानीहि राघव ॥ ४ ॥
 ॥ यद्यद्वै यमिदन्तत्त्वेनेति सेत्यज्यसुक्तिभिः ॥ प्राप्यावशिष्टचिन्मात्रं सोमिसोस्मीति भाव्यम् ॥ ५ ॥
 ॥ ज्ञानेन भवतो मिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथक् न हि ॥ अतो न त्वितरत्किंचित् तस्माद्भेदो न विद्यते ॥ ६ ॥

यत्तदुदेतत्वं इति ज्ञेयं जगत्संबन्धितम् ॥ युक्तिमिन्ययैर्नेति संप्रत्यक्ष्यागे क्रियमाणो यद्बशिष्टं ॥ सर्वसं
बंधिभूतं विनाशनिषेधस्यासंभवत् तच्चिद्रूपं प्राप्य सोहमस्मीति पुनः पुनर्भावयचित्तय ॥ ५ ॥ ज्ञानमिति
ज्ञानं भवतः सकलादिभिर्न ॥ अतो ज्ञेयं च ज्ञात्यथ कुनहि ॥ अतएव इतरङ्गलभिन्ने किंचिन्नास्ति ॥ तस्मा
द्धेदाभावे न विद्यते ॥ ६ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माविष्णु शिवेन्द्राद्या देवाः सर्वतः सर्वदा यद्यत्स्थिति संसारपालनादि

यत्कुर्वन्ति॥ चिदप्युच्येतन्यरूपो ह मेव तत्सर्वं करोमीति भावयन्॥ ७॥ अहमिति॥ इदं सर्वं विश्वमहमेव॥
अव्यय अविनाशी परमप्यहमेव॥ यतो न्यद्रतेनास्ति॥ नवर्त्तते न भाति न भविष्यतीति चिन्तय॥ ८॥
एकमिति॥ एकमद्वितीयं चिदाकारं चैतन्यरूपं सर्वान्तर्यामिणं सर्वस्वरूपं अखण्डितमव्ययं निष्कंपकं प
रहितं भरिबहुधावाशेषं भूचरितं अशेषं सर्वं ब्रह्मेवास्तीति यत्नतश्चिन्तय॥ ९॥ नाहमिति॥

॥ ब्रह्माविष्णुशिबेन्द्राद्याद्यत्कुर्वंतिसर्वतः ॥ तदहं चिद्वपुः सर्वं करोमीत्येवमावय ॥ ७ ॥ ॥
॥ अहं सर्वमिदं विष्णुं परमात्माहमव्ययः ॥ न भूतं नास्ति नो भावि न मनोन्यदिति भावय ॥ ८ ॥ ॥
॥ एकं ब्रह्म चिदाकारं सवस्मिन्मखंडितम् ॥ निःकंपंस्त्विषोषमिति भावय यत्नतः ॥ ९ ॥ ॥
॥ नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मेवास्ति निरंतरम् ॥ आनेदपरमि सर्वत्रेत्यनुद्देशादुपासताम् ॥ १० ॥ ॥
॥ ग्राह्यग्राहकसेवन्धेसामान्ये सर्वदेहिनाम् ॥ योगिनः सावधानत्वेन तद्वर्चनमात्मनः ॥ ११ ॥ ॥

नाहं नाशः ॥ अत्रानन्दपूर्णनिरंतरं ब्रह्मैवास्तीति अत्र द्वे गदु द्वे गं विहाय उपास्यतां सेव्यताम् ॥ १० ॥
 ग्राह्येति ॥ अत्रानन्दपूर्णनिरंतरं ब्रह्मैवास्तीति अत्र द्वे गदु द्वे गं विहाय उपास्यतां सेव्यताम् ॥ १० ॥
 ब्रह्मैवास्तीति ॥ अत्रानन्दपूर्णनिरंतरं ब्रह्मैवास्तीति अत्र द्वे गदु द्वे गं विहाय उपास्यतां सेव्यताम् ॥ १० ॥
 इति श्रीयोगवासिष्ठसारविवरणे आत्मार्चननामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

॥ इदानीं आत्मानं निरूपयति ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्सिद्धेन्द्रियादीनां संघाते ॥ अयं सोहमिति भा-
वेन स्थितो यः स्फुरति सकृन्निमग्लेन मुक्तितो वेष्टितो जीवो ज्ञेयः ॥ ११ ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमिदं चिद्रूपमा-
काशवशात्पकं ब्रह्मेति धने निविडे निश्चये स्थितियाते तर्हि जीवो निस्नेहः प्रवत् ॥ तैले विनादी-
यद्वशमयाति ॥ तमेव जीवत्वं लजेदित्यर्थः ॥ यथा निस्नेहो दीपो दीपत्वं विहाय महत्तेजो

॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे आत्मार्चनं नामाष्टमं प्रकरणम् ॥ ८ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥

॥ तस्मिन्नेन्द्रियादीनां संघाते स्फुरति सतः ॥ अयं सोहमयं भावः स जीवो मले मुक्तः ॥ ११ ॥

॥ सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति धनं निश्चये ॥ स्थितियाते शमं याति जीवो निस्नेहः प्रवत् ॥ १२ ॥

॥ स्वमहत्त्वं यथोपेक्ष्य कश्चिद्विप्रोदुरीहया ॥ अंगीकरोति मूढत्वं तथा जीवत्वं मीश्वरः ॥ १३ ॥

॥ असत्यमेव संकल्प्य क्रमेणोदंशरीरकम् ॥ जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोत्थितम् ॥ १४ ॥

रूपो भवति कारणो लीयते तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वेति ॥ यथा कश्चिद्विप्रो स्वकीये महत्त्वं उपेक्ष्य
दुरीहया दुश्चेष्टया ॥ नीचसेवादिना मूढत्वं मंगीकरोति ॥ तथे श्वर आत्मज्ञानेन जीवत्वं मंगीक-
रोति ॥ १३ ॥ असत्यमिति ॥ जीव इदं असत्यमेव शरीरं संकल्प्य मूढात्मा स नृपश्यति ॥ अहं
मिति मन्यते ॥ यथा बालो पियक्षं मृतमुत्थितं यक्षं पश्यति ॥ १४ ॥ ॥ श्रीरामायनम् ॥

अन्यदिति ॥ अन्यदपि चित्रं यत्परमं ब्रह्म तन्महत्त्वं विस्मृतम् ॥ ममेदमित्यहंकारात्पदं तत्परो ये प्रबलायते
प्रबलं बलवद्भवति ॥ १४ ॥ सर्वमिति ॥ यस्योतश्चित्ते सर्वं ब्रह्मेति भावना वा स नासा विमुक्तिदा मोक्षदा श्री-
यामेदं बुद्धिः सा अविद्यातां मेद बुद्धिं परित्यज ॥ १५ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे विवरणो बुद्धि निरू-
पणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ ७ ॥ आत्म निरूपणमाह ॥ यदिति ॥ देहं शरीरं पृथक् कृत्य देहे कृत्वा ॥

॥ अन्यचित्रं यत्परमं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ॥ यन्ममेदमविद्या र्व्यंत्युरः प्रबलायते ॥ १४ ॥

॥ सर्वं ब्रह्मेति यस्यां तर्भावना सा विमुक्तदा ॥ मेद बुद्धिं विद्येयं सर्वथा तां परित्यज ॥ १५ ॥

॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे बुद्धि विवरणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ ७ ॥ वशिष्ठ उवाच ॥

॥ यदि देहं पृथक् कृत्य चित्ति विश्रम्यतिष्ठति ॥ तदा तणी कृता शेषः स्वयमेको भविष्यति ॥ १ ॥

चित्ति चैतन्ये विश्रम्य यद्विचिच्छति ॥ यदा ॥ हे राम यद्विचिच्छेदं प्रथक् कृत्य देहादिभ्यो विविद्य चित्ति
विश्रम्य ॥ वेदे काव्यो भवति चिच्छति ॥ यदा तणी कृता शेषः स्वयमेको भविष्यति ॥ तत्र दृष्टं तमाह ॥ अष्टावकैः ॥ यदि देहं पृथक् कृत्य चित्ति विश्रम्यतिष्ठति ॥
अनुने वसुवीणां तो वंधमुक्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥ ११ ॥

मणीति॥ अथैकमेवाननं मुखं मणौ तोये घृते आदर्शे च एव क्युति विवित मयेकमेव नदने
कमिव भाति॥ तथा एक एवात्मा धीषु बुद्धिषु अचिन्ति तो व्यने कदापि॥ १०॥ धलीति॥ यथा
तिनिर्मलमपि न भो धूलि धूममेघैर्मलिनीक्रियते॥ तथा विभुः आत्मा प्रकृति संबंधिभिर्गुणैः
परमः शोभलिनी क्रियते॥ ११॥ अग्रीति॥ यथा लोहमग्नि संगादग्निवैगच्छति॥ तथेन्द्रिया

॥ मणितो यद्यदादर्शे एकमप्याननं यथा॥ भात्यनेकमिवात्मापि तथा धीषु विवितः॥ १०॥
॥ धूलिधूमां बुदैर्यदमलिनीक्रियते नभः॥ परमं पृष्ठं धेवात्मा विशुद्धः प्राक्कृतैर्गुणैः॥ ११॥
॥ अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति॥ आत्मसंगात्तथा गच्छत्यात्मानमिन्द्रियादिकम्॥ १२॥
॥ अदृश्यो दृश्यते रादुर्गहीते न यथेन्दुना॥ तथा नु भवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते॥ १३॥
॥ आत्मनोजडसंगात्स्यादनात्मत्वं जडस्य तु॥ स्यादात्मसंगादात्मत्वं जलाग्नौः संगवन्निधः॥ १४॥

दिकमात्मसंगादात्मत्वं गच्छति॥ १२॥ अदृश्य इति॥ यथा अदृश्यो रादुर्गहीतः स न
दृश्यते॥ तथा अतु भवमात्रात्मा ज्ञानरूपः॥ आत्मा दृश्येन शरीरादिना कृत्वा अवलोक्यते॥
॥ १३॥ आत्मन इति॥ आत्मनोजडस्य शरीरादेः संगादनात्मत्वं जडस्यात्मसंगादात्मत्वं एवं प
रं पराध्यासात्तत्र दृष्टान्तः जलाग्नौः संगवत्तथा॥ अग्नेर्जलत्वं जलस्याग्नित्वं॥ १४॥

असत्येति॥ असत्यस्य जडस्य चिद्रूपस्याशनयनात् जडरूपांतः कुरास्य चिद्रूपत्वभावनात्॥ चि
द्रूपश्चिद्रूप आत्मा जनुर्जन्म उक्कृतित्यजति॥ भुक्तो भवतीत्यर्थः॥ तत्र दृष्टान्तः॥ अग्निर्महाज
लगतो यथा स्वरूपमग्नित्वं उक्कृति॥ १५॥ इक्षुषिति॥ यथेक्षौ वर्तमानो गुडो यत्नेन लभ्य
ते॥ तिलेषु वर्तमानं तैलमपि यत्नेनैव लभ्यते॥ काष्ठे वह्निश्च दग्धदिपापाणि अयो लोहं यत्ने

॥ असत्यजडचित्ताशनयनाच्चिद्रूपजडः॥ महाजलगतोऽग्निरिव रूपं समुक्कृति॥ १५॥
॥ इक्षौ गुडस्तिलेतैलं काष्ठे वह्निर्दग्धयः॥ धेनावाज्यं वपुष्वात्मा लभ्यते चैव यत्नेन॥ १६॥
॥ स्फटिकात्मनि निरंघ्रे स्थितं खं वीक्ष्यते तथा सर्वपदार्थेषु विद्रूपः परमेश्वरः॥ १७॥

नराकारिना लभ्यते॥ धेनौ घृतं वयत्नेन यथा लभ्यते तथा वपुषि देहेऽपि वर्तमानो आत्मा य
त्नेन शरीरात्मन निदध्यासनादिना लभ्यते॥ १६॥ स्फटिकेति॥ यथा निरंघ्रेऽपि स्फटिका
त्मनि स्फटिकस्वरूपे स्थितं खं प्रकाशं वीक्ष्यते तथा सर्वपदार्थेषु विद्रूपः परमेश्वरो दृश्यते॥

वदिरिति॥ ज्योतिः स्वप्रकाशाद् हिरन्तः स्फुरदपियथेकमेव॥ तत्र दृष्टान्तः॥ रत्नकुम्भप्रदीपव
द्रत्ने हिरन्तश्च कुम्भप्रदीपे अन्तर्मध्ये एव॥ तथा आत्मनः स्वरूपं च हिरन्तर्मनसि विषये
विभासमानमेकमेव॥ १८॥ दर्व्येण इति॥ दर्व्यतो आदर्शे प्रतिबिम्बितो भानुर्यथा प्रकाशं
कुरुते॥ स्वच्छीषु निर्मलचितेष्वनुबिम्बितः आत्मा तथा विषयात्प्रकाशयति॥ १९॥ यत्र

॥ वदिरन्तस्फुज्ज्योतिरत्नकुम्भप्रदीपवत्॥ स्वप्रकाशाद्यथैकः स्वरूपमात्मनो यथा॥ १८॥
॥ दर्व्येणो विबिम्बितो ह्यर्कः प्रकाशं कुरुते यथा॥ तथा प्रकाशयत्यात्मा स्वच्छीष्वनुबिम्बितः॥ १९॥
॥ यत्र स्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिभा मात्ररूपिणी॥ रत्नां भुजंगवद्भाति स्वयमात्मा सदेदितः॥ २०॥
॥ आद्येतरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः॥ आत्मानिरूपिताकाशो जीवस्यायः परात्परः॥ २१॥

ति॥ यत्रात्मनि स्थिता ईयं विश्वश्रीः संसारशोभा प्रतिभा मात्ररूपिणी॥ स्फूर्तिरूपा सती रज्ज्वा
भुजङ्गन्यायेन भाति॥ स आत्मा सदानुदितः प्रकाशोऽस्ति॥ यथा रज्ज्वात्तानं सर्पभ्रमोत्पाद
कं तथा आत्मज्ञानविस्फूर्तिरुत्पत्तिरिति॥ २०॥ आत्मस्वरूपमाह श्लोकपङ्केन॥ आदिति
आद्यन्ताभ्यामुत्पत्तिनाशाभ्यां रहितः सत्यः चैतन्यरूपः विकल्पाभेदात्प्रहितः निरूपितः

मत्सेति॥ नवः शिशुर्बालो मत्से भके मत्तिका गजेन्द्रे भर्तृ गजत्वे अध्यस्यवत्भाति चेष्टते॥ तथा
मूढ आत्मनि देहादीन् अध्यस्य चेष्टते॥ ५॥ चित्रेति॥ यथा चित्रे लिखितः सर्पः स्नातः स न भयदे
न भवति॥ तथा जीवरूपः सर्वो ब्रह्मत्वेन स्नातो दुःखदायी न भवति॥ ६॥ स्रज्जीति॥ यथा स्रजि
मालायां भ्रमादुत्थितः सर्पः माला स्नानात्माया मेव लीयते तथा आत्मनि भ्रमोत्थितो भेद आत्म

॥ मत्से भके यथे भर्तृ शिशुरध्यस्यवत्भाति॥ अध्यस्यासनि देहादीन् मूढस्तद्वदि चेष्टते॥ ५॥
॥ चित्रसर्पः स्नातो न सर्पभयदो यथा॥ जीवसर्पः परिज्ञानेन दुःखेन दुःखदः॥ ६॥
॥ स्रजिसर्पे यमध्यस्थो मालायामेव लीयते॥ आत्मनः प्रोत्थितो भेद आत्मन्येव विलीयते॥ ७॥
॥ नैकमयं गदाद्यं च यथैकं हेमसंस्थितम्॥ उपाधिभिरनेकोपितयात्मैकस्वरूपकम्॥ ८॥
॥ शरीरे वयवायद्विकाराश्च यथा मृदः॥ अद्वैतैतद्वैतवद्भाति तथा स्यात्परजगत्तमम्॥ ९॥

स्वरूपं राधिष्ठानस्य स्नानादात्मन्येव विलीयते॥ ७॥ निरूपमिति॥ यथा अनेकमिपि अंगदकुंड
लकुंडादिकं संस्थिते निश्चिते सदैवैकं हेमं वा॥ तथा उपाधिभिरनेकोप्य आत्मस्वरूपो ब्रह्मरूपोऽपि
॥ ८॥ शरीर इति॥ यथा शरीरे अन्यवाहस्तपादादयो नाना भवन्ति॥ तथा मरीचिकाराः घटश
रावादयो नाना भाति॥ अथा अद्वैतब्रह्मैव स्यात्परजगत्तमरूप इति वद्भाति॥ ९॥

ब्रह्माण्ड इति ॥ यथा ब्रह्माण्डे वायुः सर्वभूतगतः ॥ तथा सर्वभूतान्तर्गतो विमुक्त असङ्गी स्थितः ॥ अ
सङ्गी पुरुष इति श्रुतेः ॥ स आत्मा ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ विदेव आनोगे आनर एवो म्निरवो ॥ धराविवर
कोशोपातालेयाचित्तैव कीटकोदरे सोमा कीटक मध्ये ॥ समो मशकेन समानागे न इत्यादि श्रुतेः ॥ २७
नवंध इति ॥ बंधमोक्षैकत्वेनानिनसंति कल्पितत्वात् ॥ किं तर्हि ॥ स्फारं संविद्धं निरंतरं ब्रह्मे वास्ति

॥ ब्रह्मांडे च यथा वायुः सर्वभूतगतस्तथा ॥ सर्वभूतानामातद्धनुको व्यवस्थितः ॥ २६ ॥
॥ एवं चेद्गता नोगे भूषणे व्योम्नि भास्करे ॥ धराविवरकोशस्थसैव चित्कीटकोदरे ॥ २७ ॥
॥ नवंधोस्ति न मास्ति ब्रह्मे वास्ति निरंतरम् ॥ नैकमस्ति न च द्वैतं सविस्फारं विजृम्भते ॥ २८ ॥
॥ ब्रह्मचिद्ब्रह्मभुवनं ब्रह्मभूतपरंपरा ॥ ब्रह्माहं ब्रह्ममहं ब्रह्म तन्निजबान्धवाः ॥ २९ ॥
॥ चित्तेत्यखिलमात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ॥ ३० ॥

तदेव विजृम्भते प्रकाशते ॥ २८ ॥ ब्रह्मेति ॥ चित्तज्ञानं भुवनं लोकः ॥ भूतपरंपरा जेतुं श्रेणी ॥ ममश
त्रुदेवदत्तादिमममित्राणि बंधवाश्च सर्वं ब्रह्मे वेति अवधार्यम् ॥ २९ ॥ चित्तेति ॥ चित्तेत्यक
लनाभास्यभासककल्पनैव बंधः ॥ तन्मुक्तिः चित्ते आत्मभाव एव मुक्तिः ॥ अखिलं समस्त
विश्वं आत्मेति चित्ते चित्तनीयम् ॥ यत्तत्सर्वमात्मे वेति सर्वशास्त्रसिद्धान्तः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

चिदिति ॥ ३१ ॥ चिदास्ति ॥ इदं विश्वं अहं च त्वं च लोकश्च चिदिवेति संग्रहः सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ यदिति ॥
यदस्ति यद्वा तितदात्मस्वरूपमेव तदतिरिक्तं यद्वा तितन्नास्त्येव ॥ केवलमात्मस्वभावसंविदेव ॥
प्रतिभाति ॥ इति ग्राह्यं अयं गृहीतेति मृषा विकल्पो मिथ्येत्यवधार्यम् ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्री
योगवाशिष्ठविवरणो आत्मनिरूपणं नाम नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥ इदानीं जीवन्मुक्तिं निरूपयति ॥

॥ चिदिहास्तीह चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ॥ चित्तं चिदहं मत्रेति लोकश्चिदिति संग्रहः ॥ ३१ ॥
॥ यदस्ति यद्वा तितदात्मरूपं यच्चाप्यतो भाति न चान्यदस्ति ॥ स्वभावसंविद्यति भाति केव ॥
॥ लाग्राह्यं गृहीतेति मृषा विकल्पः ॥ ३२ ॥ इति श्रीयोगवाशिष्ठसारे आत्मनिरूपणं नव
॥ मं प्रकरणम् ॥ वाशिष्ठ उवाच ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धान्न भवेत्यरमं सुखम् ॥ तदेवैकान्तसंविता
॥ मनोनाशात्परंपरम् ॥ ३३ ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमम् ॥ दृश्यसंबलितो बंधस्तन्मुक्त्या

दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धादिन्द्रियविषयसंबन्धात् न परमं सुखं जायते ॥ एकांतसंविता
ब्रह्माहमिति ज्ञानेन यो मनोनाशस्तदेव परमं प्रदम् ॥ ३३ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे ॥ विष
यैन्द्रियसंबन्धे ॥ यात्तन्मा सुखसंविदमं च दृश्यसंबन्धे संबलितदृश्यं तवैव भावसंयुक्तो बंधः
तन्मुक्त्या दृश्यसंबन्धाभावे केवलं मुक्तभा ॥ रोमुक्तिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ श्रीरामवद्वायनमः ॥

सुखमिति ॥ सदसतोर्जजजडयोर्मध्ये वर्तमानेषु द्वंद्वमवलम्ब्य सवाह्याभ्यन्तरे विभवं ॥ मागहाण
माविमुच ॥ विश्वेकालत्रये पिनास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ जडेति ॥ जडजडयोर्मध्ये वर्तमानेषु द्वंद्वमवलम्ब्य
स्वरमार्थिकं तत्त्वं अनन्तं आकाशवत् हृदयं श्रयते प्राप्नोति ॥ एतादृशं च परं सत्त्वं तत्त्वं सर्वं
श्रयः ॥ ४ ॥ दृष्टिरिति ॥ दृष्टुर्दृश्यस्य यास्ततासम्बन्धः तद्वशात् दृष्टावद्भवः तदभावे विमुच्यते

॥ शुद्धसदसतोर्मध्ये पदं लब्ध्वा वलं व्यतत ॥ सवाह्याभ्यन्तरे विभवं मागहाण विमुच्यते ॥ ३ ॥
॥ जडजडदशोर्मध्ये यत्तत्त्वं परमार्थिकम् ॥ अनन्ताकाशहृदयं तत्सदाश्रयसर्वदा ॥ ४ ॥
॥ दृष्टुर्दृश्यस्य सत्तांगबन्ध इत्यभिधीयते ॥ दृष्टादृश्यवशाद्दृष्टोदृश्याभावो विमुच्यते ॥ ५ ॥
॥ दृष्टदर्शनदृश्या नित्यत्वावाप्तन्यासह ॥ दर्शनं प्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ ६ ॥
॥ द्वयोर्मध्यगते नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः ॥ प्रकाशकं प्रकाशानामात्मानं समुपास्महे ॥ ७ ॥

॥ ५ ॥ दृष्टेति ॥ दृष्टादर्शनं दृश्यं एता निजीति वासनया सह त्वत्कादर्शनं प्रथममाभासते
प्रकाशते येन ॥ तादृशमात्मानं वयमुपास्महे ॥ ६ ॥ द्वयोरिति ॥ अस्ति नास्तीति पक्षयोः
जडजडयोर्मध्यगते प्रकाशानां स्वर्पादीनां प्रकाशकमात्मानमुपास्महे य आदित्यतः
तीति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमद्भगवाननायसि नूरोल्लसितकटाय शिवाय नमः ॥ ॥

प्रकाशयेनैतस्माद्वा आत्मनः आकाशः संभूतः इति श्रुतेः ॥ जीवस्यायः स्वरूपभूतः परात्मवत्मा
रईदृश आत्मा ॥ २१ ॥ आत्मेति विशुद्धचैतन्यं स्वरूपमेव रूपं प्रकाशो यस्य शाश्वतो नित्यः ॥ विमु
च्यपको विकाररहितः ॥ स्वयं प्रकाशः अर्कप्रकाशवत् स्वप्रभावः सत्यं यस्य स ईदृश आत्मा ॥ २२ ॥
आत्मेति ॥ अनुभवे मात्र स्वरूपः ॥ सर्वगो व्यापी सर्वबो संश्रयः ॥ आधारः प्रकाशस्वरूपः ॥ चैतन्य

॥ आत्मा विशुद्धचैतन्यस्वरूपः शाश्वतो विमुः ॥ निर्विकारः स्वयं ज्योतिः स्वभावोर्कप्रकाशवत् ॥ २२ ॥
॥ आत्मानुभवमात्रात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ प्रकाशो नान्यश्चैतन्याव्यतिरिक्तोऽनलोऽभवत् ॥ २३ ॥
॥ चित्तं वज्जितं चित्मात्रपरमात्मावभासकः ॥ सवाह्याभ्यन्तरव्यापी निःकलो निश्चलाश्रयः ॥ २४ ॥
॥ य आत्मा चिन्मयः स्वर्गप्रबुद्धो वयवच्युतः ॥ हेयग्राह्यो भित्तो देशकालजात्याद्यसंगतः ॥ २५ ॥

व्यतिरिक्तश्चैतन्यरूपः ॥ यथाक्षिरूपः स आत्मा ॥ २३ ॥ चित्तेति ॥ अंतःकरणविषयाद्भिन्नः
चिद्रूपः ॥ सकः प्रकाशः बाह्याभ्यन्तरव्यापी कलातीतः ॥ निश्चलाश्रयो यस्य स ईदृश आत्मा
॥ २४ ॥ य इति ॥ चिद्रूपः स्वतः निर्मलः प्रबुद्धो जातरूपः ॥ अवयवच्युतः स्वयं रहितः ॥ हेयग्राह्य
भ्योऽभित्तस्त्यक्तः ॥ देशकालजात्यादिभिरसंगतो संबन्धो यस्य स आत्मा ॥ २५ ॥ श्री ॥

२६

निरंशेति॥ निरवयवत्वात् विभुत्वादनश्वरत्वात् पुनः ब्रह्मणेन भेदः॥ परं ब्रह्मण्येतन्यमधिकं
न भवत्युक्तमित्यर्थः॥ १४॥ निस्तरंगेति॥ ईदृश आत्मा एक एव सर्वतो स्ति कीदृशः निस्तरंगः स्थिरः अत्यं
तगेभीरः संप्रानंद एव सुधा तस्या अर्णवः॥ माधुर्यमानन्दमेवैकरससदाश्रयः॥ १५॥ समस्तमिति॥

॥ निरंशत्वादिभुत्वाच्च तथानश्वरभावतः॥ ब्रह्मण्यो मोर्न भेदो स्ति चैतन्यब्रह्मणोधिकम्॥ १४॥

॥ निस्तरङ्गेति गंभीरः सान्द्रानन्दसुधार्षवः॥ माधुर्यैकरसाधार एक एवा स्ति सर्वतः॥ १५॥

॥ समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैदमागतम्॥ अहंमम इदं चान्यदित्यखंडं न खंडय॥ १६॥

॥ यदेव ब्रह्मणो रूपं तंतं बुद्धमखंडितम्॥ तदा विस्तीर्ण संसारः परमेश्वरताङ्गतः॥ १७॥

॥ समस्तमेव ब्रह्मेति भाविते ब्रह्मैव पुमान्॥ पीते मते मते मयः को नाम न भवेदिति॥ १८॥

॥ भव्यो सिचेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात्॥ नो चेदहं पि संप्रोक्तं त्वयि भस्म निहृतम्॥ १९॥

इदं दृश्यं जगत्समस्तं ब्रह्मैवात्मैव॥ ततो ह मन्य इदं जगच्चान्यदित्यखंडं ब्रह्मस्वरूपं मा खंडय॥ १६॥

यदेति॥ ततं च संप्रानंदितं ब्रह्मणो रूपं यदेव बुद्धं तदेव विस्तीर्ण संसारः परमेश्वरतां गतो भवति ब्रह्मै

व भवतीत्यर्थः॥ १७॥ समस्तमिति॥ सर्वं ब्रह्मेति भाविते पुमान् ब्रह्मैव भवेत् यथा अमते पीते सति को

नामा मृतमयो न भवेत्॥ १८॥ भव्येति॥ यदित्वं भव्यो सि ब्रह्मज्ञो सितर्हि ब्रह्म निश्चयात्सर्वमाप्नोषि नो चे

॥ इह नु क्ते भस्म नि हो मवान्मिथ्येवा॥ १९॥

२६

अपीति॥ विज्ञात तत्त्वेनापि इदमेवाभ्यस्य महं ब्रह्मास्मीति॥ तत्र दृष्टं तः॥ कृतकफले गृहीते सति जलप्रसादे
न भवत्येव॥ २०॥ अहमिति॥ वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माहमेवेति निश्चयो मुक्तौ तदभावे वरुण एव नरः॥ २१॥
नेतीत्यादि व्यावहारिक निषेधे यदवस्थाधिभूतं तदहं स्मीति ज्ञात्वा सुरवी भव॥ २२॥ आत्मानमिति॥

॥ अपि विज्ञात तत्त्वेन त्वयाभ्यस्यमिदं सदा॥ न नाम मात्रात्कृतकफलमेव प्रसादकम्॥ २०॥

॥ अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम्॥ इति स्या निश्चयो मुक्तौ वरुण एवाव्यथा भवेत्॥ २१॥

॥ नेति नेतीति नेतीति शेषतः परम्यदम्॥ निराकर्तृ प्रशक्यत्वात् तदस्तीति सुरवी भव॥ २२॥

॥ आत्मानं सततं ब्रह्म विद्धि चैकं निरन्तरम्॥ अहं ध्याता परं ध्येयमखंडं खंडसेकथम्॥ २३॥

॥ सोहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते॥ ध्यानस्या विकृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते॥

॥ ब्रह्माकारमनोरतिप्रवाहो हं कृतिं विना॥ संप्रज्ञानसमाधिः स्याद्ज्ञानाभ्यासप्रकर्षतः॥ २४॥

निरंतरं ब्रह्मैवात्मानं जानीहि॥ अखंडं ब्रह्म ध्याता ध्येयभावेन कथं खंडसि॥ २३॥ स इति॥ चिन्मात्रं ब्रह्मा

हम इति स्मरणं ध्यानं तस्या विस्मरणं समाधिः॥ २४॥ ब्रह्मेति॥ जानाभ्यासोति शयेन अहंकारं वि

नायो ब्रह्माकारमनोरतिप्रवाहः॥ स एव संप्रज्ञात समाधिः॥ २५॥ कल्यांतेति॥ कल्यांतवाधुषु प्रव

हस्तु॥ समुद्रे क्वेकत्वे गतेषु॥ द्वादशादित्येषु तपस्वपि निर्मनसो ब्रह्मविदः क्षतिर्नास्तीत्यर्थः॥ २६॥ सर्वभूतानामुत्पत्तिमाक्षीभूता याचितिः पूर्णानंदव्याप्ततां चित्तिरूपामवस्थां पश्येत् विचारयेत्॥ २७॥ मन इति सचराचरं किं चिद्यत्तमनोमात्रविलसितम्॥ तस्मान्मनस उन्मनीभावात् तस्मिन्भावनात् द्वैतं नास्ति॥

॥ कल्याणवायवो वांतु यांतु चेकलमर्षवाः॥ तपन्तु द्वादशादित्यानास्ति निर्मनसः क्षतिः॥ २६॥
॥ याचितिः सर्वभूतानामुदयव्ययसाक्षिणी॥ तां चित्तिं पश्यतावस्थां पूर्णानंदाय नाम तावत्॥ २७॥
॥ मनोदृश्यमिदं सर्वं यत्किंचित्सचराचरम्॥ मनसो ह्युन्मनीभावात् द्वैतं नैवोपलभ्यते॥ २८॥
॥ यदस्य नंदशिवं शान्तं यस्यां तज्जगतः स्थितिः॥ स्यंदास्पन्दविलासात्मा स एकोत्रचिदाकृतिः॥ २९॥
॥ अहिर्निर्वयनीमहिराकृतया जगद्देपरिमोक्षणात्स्तुपुरा॥ परिमुच्यतु उरगः स्वविलेन निरीक्ष्यत आत्मतया तु पुनः॥ ३०॥

॥ २८॥ यदिति॥ यत् अस्ते दं निःकंपं शिवं शान्तं॥ तन्मध्ये विश्वस्य स्थितिः सचराचरविलासरूपश्चिरात्मा तु स एव॥ २९॥ अहिरिति॥ अहिः सर्पः॥ अहिर्निर्वयनी स्वकंबुकं मोचनात्पुराप्रथमं आत्मतया जगद्दे॥ स्वीयत्वेन जगद्दे॥ उरगः सर्पस्तां स्वविलेन्यक्का पुनरात्मत्वेन नावलोकते॥ इयमहमिति न वेति॥ तथा ज्ञानाद्देहमिति भावः॥ ३०॥ ॥ ७०॥ नमः श्रीमच्छंकराय देवतध्वान्तविध्वंसकाय॥

निद्रा राविति॥ निद्रादौ जागरस्यान्ते जाग्रदवस्थान्ते॥ निद्रारं भेदोभावो जायते तं भावं भावयन् अक्षयमानं दं सदा श्रुते॥ ८॥ प्रशान्तेति॥ प्रशान्ताः सर्वे सङ्कल्पाः यस्या ईदृशी या शिलावन्निर्व्यापारा जाग्रन्निद्रा हीना या स्थितिः सा स्वरूपस्थितिः॥ ९॥ जडतामिति॥ जडतावर्जनेन या शिलावदवस्थितिः॥ हेमहावा होरघुना यमनो व्यापारहीनं सर्वदा तन्मयो भव॥ १०॥ सत्येति॥ सत्यः आनन्दः चिद्रूपः अशतुल्यः

॥ निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते॥ तं भावं भावयन्ता क्षादक्षयानन्दमश्रुते॥ ८॥
॥ प्रशान्तं सर्वसङ्कल्पाया शिलावदवस्थितिः॥ जाग्रन्निद्रा विनिर्मुक्ता सा स्वरूपा स्थितिः परा॥ ९॥
॥ जडतावर्जयित्वैकां या शिलाद्वयं च यत्॥ अमनस्कं महावाहो तन्मयो भव सर्वदा॥ १०॥
॥ सत्यानन्दचिदाकाशस्वरूपः परमेश्वरः॥ मद्भाजनेषु मरुदिव सर्वत्रास्य पृथक् स्थितिः॥ ११॥
॥ अपारावारविस्तारसंविन्नलिलवल्लोने॥ चिदेकां गीर्वाणो यं स्वयमात्मा विजृम्भते॥ १२॥
॥ भरिताशेषादिकुंजमनन्ताकाशनिर्भरम्॥ एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवो बुधिः॥ १३॥

परमेश्वरः सर्वत्र अस्ति मत्पात्रे च मरुदिव॥ ११॥ अपारेति॥ न विद्यते पारावारो पारावरो नो यस्य तादृशी विस्तारः॥ या संवित् तदेव सलिलं तद्वत्त्वानेच्छिदेकां गीर्वाणाय मे क आत्मा विजृम्भते प्रकाशते॥ १२॥ भरितेति॥ भरिता व्याप्ता अशेषादिशः कुंजाश्च येनेदं शमने तं आकाशवन्निर्भरं व्यापकत्वं चिन्मात्रं एकं हि॥ तीयमेदरहितं वस्त्वेव जगत्पञ्चां बुधिर्वीची जलमेव॥ १३॥

दोषेति॥३॥ भयातीतो गुणदोषरहितो ब्रह्मवत्स्वभावत एव निषेधादपसाचरणः श्रितो वर्तते॥ न तु दोष
बुद्ध्या इदं पापं मयानकार्यमिति बुद्ध्या तु न निवर्तते॥ किं ज्ञानी विहितं स्नानसंध्यादिकं च करोत्येव॥
न तु गुणबुद्ध्या इदं ममावश्यकमिति तु न करोति॥ स्वभावतो ज्ञानी विहितं करोति निषेधात्तु निवर्तते
इदं शो सानस्य स्वभाव इत्यर्थः॥३१॥ अनुत्कीर्णं इति॥ यथा अनुत्कीर्णं अलिखिता पिशालमं०

॥ दोषबुद्ध्या भयातीतो निषेधान्निवर्तते॥ गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथा भक्तः॥३१॥
॥ अनुत्कीर्णं यथा स्तंभे संस्थिता शालमंजिका॥ तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्परम्॥३२॥
॥ यथानपुत्रिका शून्यं संभोतुत्कीर्णपुत्रिकः॥ तथा भातं जगद्ब्रह्म तेन शून्यं पदं गदम्॥३३॥
॥ सौम्यं भूमि यथा वीचिन तदस्ति न नास्ति च॥ तथा जगद्ब्रह्म एतदं शून्यं शून्यं पदं गतम्॥३४॥

जिकापु। तलिका स्तंभे स्थितेव॥ असंती रूपं लिखेत्॥ तथा विश्वस्य स विद्यमानत्वं ब्रह्मणि०
स्थितम्॥ तेन विश्वेन हीनं तत्पदं नास्ति॥३२॥ यद्येति॥ एक एवार्थः॥३३॥ सौम्येति॥ सौम्ये
रपि रेखा लेखी स्थिरास्ति नास्ति च॥ तथेदं जगत् ब्रह्मणि अस्ति नास्ति च॥ अज्ञानदशायाम
स्ति॥ ज्ञानदशायामास्तीत्यर्थः॥ तेनेदं ब्रह्म पदं शून्यं जगता हीनं सहितं चेत्यर्थः॥ यवहा

